

Στη μητέρα μου

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την συμβολή του επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Λαλένη Κ. τον οποίο και ευχαριστώ για τον χρόνο που διέθεσε, την ουσιαστική καθοδήγηση και τις στοχευμένες συμβουλές του. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη βιβλιοθηκάρια του μεταπτυχιακού τμήματος Κολοβού Εύη, για την πολύτιμη βοήθειά της καθ'όλη τη διάρκεια του έτους. Επιπλέον, θέλω να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και ιδιαίτερος τη μητέρα μου για την ανεξάντλητη στήριξή της κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους φίλους μου Ανθή, Βάνα, Έρμα, Θεοδότη, Κατερίνα, Μαρία, Νικολέτα, Αντώνη, Πολυνίκη, Σάββα, Σίμο, Στέλιο, Χρήστο για όλες τις φοιτητικές μας στιγμές και την υποστήριξή τους όλα αυτά τα χρόνια σπουδών.

Σύντομη περίληψη

Η πολιτιστική κληρονομιά – μία έννοια που περιλαμβάνει πολλά υλικά και άυλα χαρακτηριστικά- κάθε χώρας εμπεριέχει πολλές αξίες , γεγονός το οποίο αντικατοπτρίζεται και από τον πλήθος των συμβάσεων και οργανισμών που αφορούν την προστασία και διαχείρισή της. Η πλέον σύγχρονη πολιτιστική κληρονομιά του ανθρώπινου γένους, τα μνημεία βιομηχανικής κληρονομιάς, αποτελούν μάρτυρες μιας χαρακτηριστικής περιόδου που επηρέασε τη ζωή των ανθρώπων με ποικίλους τρόπους και ως τέτοια είναι κομμάτι της πολιτιστικής μας κληρονομιάς αλλά και της σύγχρονης ιστορίας μας. Η παρούσα εργασία εξετάζει πως γεννήθηκε το ενδιαφέρον για την βιομηχανική κληρονομιά αλλά και πως εν τέλει καταξιώθηκε ως ξεχωριστός επιστημονικός τομέας , με πλήθος ερευνητών , βιομηχανικών αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, πολεδόμων κ.ό.κ. να ασχολούνται με τη συντήρηση και διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς . Σήμερα , η τάση διαχείρισης αυτών των τόπων χαρακτηρίζεται από την συντήρησή τους με σκοπό την επανάχρηση (με διάφορα περιεχόμενα όπως θα δούμε) αλλά και την ανάδειξή τους σε τοπικούς τουριστικούς πόλους, ικανούς να αναζωογονήσουν τις τοπικές οικονομίες πόλεων που επλήγησαν από τη βιομηχανική παρακμή. Τέλος, εξετάζονται οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες θα ήταν δυνατή η ανάπτυξη του βιομηχανικού τουρισμού και στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: *Πολιτιστική/ βιομηχανική κληρονομιά , αξιοποίηση/επανάχρηση , αναπλάσεις, πολιτιστικές διαδρομές, βιομηχανικός τουρισμός*

Abstract

Cultural heritage of every country –a concept that includes several physical and intangible characteristics- contains many values, as reflected by the number of contracts and organizations concerning its protection and management. The most modern cultural heritage of mankind, industrial heritage monuments, are characteristic elements of a period that affected people's lives in many ways and in this sense industrial heritage is part of our cultural heritage and contemporary history. The present essay examines how the interest on industrial heritage was born and how industrial archeology became an

autonomous scientific field, with lots of researchers, industrial archeologists, architects, urban designers and so on dealing today with maintenance and management of industrial heritage. Nowadays, the maintenance tendencies concerning these sites is characterized by their preservation in order to be reused and emerge as local touristic advantages, capable of regenerating local economies once affected by industrial decline. To conclude, we examine the conditions under which industrial tourism would be attainable in Greece, as well as the benefits that would arise for local communities

Key words : *cultural/industrial heritage, reconstruction, cultural routes, industrial tourism*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ	i
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	i
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	i
ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ ΑΡΤΙΚΟΛΕΞΩΝ	iii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο ΕΝΝΟΙΑ, ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ

1.1 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ	6
1.2 ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ	8
1.3 ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ	14
1.4 ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ	16
1.5 ΣΧΕΣΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ	Error! Bookmark not defined.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο ΑΞΙΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΤΗΣ

2.1 ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ	22
2.2 Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΩΣ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΚΛΑΔΟΥ	Error! Bookmark not defined.
2.3 ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ.....	Error! Bookmark not defined.
2.4 ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ	Error! Bookmark not defined.
2.5 Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	Error! Bookmark not defined.

2.6 ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ	Error! Bookmark not defined.
2.7 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΑΚΥΠΤΟΥΝ Κ ΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ.....	Error! Bookmark not defined.
2.8 ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ	Error! Bookmark not defined.
2.9 ΔΙΕΘΝΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ.....	Error! Bookmark not defined.
a. Cable Factory, Helsinki	Error! Bookmark not defined.
b. Gasometer, Βιεννη.....	Error! Bookmark not defined.
c.) Le Creusot	Error! Bookmark not defined.
2.10 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ	Error! Bookmark not defined.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΩΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ	
3.1 Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΜΟΧΛΟΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ	Error! Bookmark not defined.
3.2 ΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΕΙΣ	Error! Bookmark not defined.
3.3 ΟΦΕΛΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ	Error! Bookmark not defined.
3.4 ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ	Error! Bookmark not defined.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	
4.1 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ/ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ.....	81
4.2 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΤΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ, ΩΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ.....	Error! Bookmark not defined.
4.3 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- ΠΡΟΤΑΣΗ: ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΝΑ ΠΛΕΓΜΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ	Error! Bookmark not defined.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	96

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Είδη αναπλάσεων στο διεθνή χώρο	Σελ. 73
------------------------------------	---------

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Φωτο1 :το υπαίθριο μουσείο στην Στοκχόλμη	Σελ.27
Φωτό 2 : Το υπαίθριο μουσείο της Ludvika, τμήμα του Οικομουσείου Bergslagen, στη Σουηδίας	Σελ. 28
Φωτό 3: Πανοραμική άποψη του Ironbridge Gorge Museum Trust, με το μουσείο να διακρίνεται στο βάθος της ομώνυμης γέφυρας	Σελ.29
Φωτό4: Παιδική εργασία στο Λονδίνο, κέντρο της βιομηχανικής επανάστασης	Σελ.37
Φωτό5: Οικοτεχνία, επεξεργασία σταφίδας στο Αίγιο	Σελ.39
Φωτό: Εργοστάσιο Φωταερίου Αθηνών (Γκάζι)	Σελ.40
Φωτό6: Εργάτριες στην Ελληνική Εριουργία, στη μεγάλη αίθουσα των υφασμάτων, 1921	Σελ.41
Φωτό7: Το εσωτερικό του εργοστασίου καλωδίων	Σελ.58
Φωτο8: Η κεντρική είσοδος του Cable factory	Σελ.59
Φωτό9: Άποψη από ψηλά των δεξαμενών γκαζιού	Σελ.61
Φωτό10: Τα ανακαινισμένα gasometer	Σελ.62
Φωτό11: Γκραβούρα εποχής, αναπαριστά την πόλη Le creusot το 1847	Σελ.63
Φωτό12: Κολάζ από την κεντρική σελίδα του οικομουσείου που δείχνει φωτογραφίες εποχής και πίνακες	Σελ.65
Φωτό 13: Εμβληματικά κτήρια, σχεδιασμένα από τον Ισπανό Calatrava S., στην Βαλένθια (επάνω) και στην Αθήνα (κάτω)	Σελ.75

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΤΙΚΟΛΕΞΩΝ

ΓΟΚ:	Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός
ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ:	Εταιρεία Ενεργού Πολεοδομίας Α.Ε.
ΕΟΚ:	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΟΤ :	Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
ΕΤΒΑ:	Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης
ZEE :	Ζώνες Ειδικής Ενίσχυσης
ZEK:	Ζώνες Ειδικών Κινήτρων
ΙΜΤΠΕ:	Ινστιτούτο Μελέτης της Τοπικής Ιστορίας των Επιχειρήσεων
ΜΚΟ:	Μη Κυβερνητική Οργάνωση
Ν:	Νόμος
ΠΔ:	Προεδρικό Διάταγμα
ΥΠΕΚΑ:	Υπουργείο Ενέργειας Περιβάλλοντος και Κλιματικής Αλλαγής
ΥΠΠΟ:	Υπουργείο Πολιτισμού
ΦΕΚ:	Φύλλα Εφημερίδας της Κυβέρνησης
AIPAI:	Associazione Italiana per il Patrimonio Archeologico Industriale
CIAM:	Congrès internationaux d'architecture moderne
CILAC :	Comité d'information et de liaison pour l'archéologie, l'étude et la mise en valeur du patrimoine industriel
E-FAITH:	European Federation of Associations of Industrial and Technical Heritage...

EURICUR:	European Institute for Comparative Urban Research
ICOM :	International Council of Museums
ICOMOS:	International Council on Monuments and Sites
ICOTEC:	International Committee for the History of Technology
OWHC:	Organization of World Heritage Cities
TICCIH	The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage
UNESCO:	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
WTO:	World Tourism Organization

1.1 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Προτού αναφερθούμε στην πολιτιστική κληρονομιά, θα ήταν χρήσιμο να κάνουμε μία σύντομη ανασκόπηση στους ορισμούς που εντοπίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία τόσο για τον πολιτισμό αυτό καθ'εαυτό, όσο και για την πολιτιστική κληρονομιά. Βέβαια, είναι δύσκολο να προσπαθήσουμε να ορίσουμε τι είναι πολιτισμός (culture) αφού είναι κάτι πολύπλοκο. Η έννοια του πολιτισμού θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι πολύπλευρη αφού εμπεριέχει ποικίλες ερμηνείες και περιεχόμενα. Ο Williams (1985:90) πρότεινε τρεις ευρείες κατηγορίες σύγχρονης χρήσης του όρου :

- Ως μία γενική διαδικασία νοητικής, πνευματικής και αισθητικής ανάπτυξης
- Ως ενδεικτική ενός συγκεκριμένου «τρόπου ζωής» ενός λαού, μίας περιόδου, μίας ομάδας ή της ανθρωπότητας γενικά
- Ως τα έργα και τα αποτελέσματα μιας νοητικής και ιδιαίτερα καλλιτεχνικής δραστηριότητας, όπως για παράδειγμα η μουσική η λογοτεχνία, η ζωγραφική και η γλυπτική, το θέατρο και ο κινηματογράφος.

Με το πέρασμα των αιώνων, είναι αναμενόμενο η κάθε κοινωνία να ερμηνεύει διαφορετικά την έννοια του τι είναι πολιτισμός, αλλά και να δίνει περισσότερο βάρος σε μία από τις παραπάνω κατηγορίες ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες και αξίες της. Έτσι ο Richards (1996:264) για παράδειγμα αναφέρει ότι έχει μετακινηθεί η έννοια από την κατηγορία της πνευματικής καλλιέργειας, προς τις δύο άλλες κατηγορίες, ενώ ο Hewison (1987:139) έχει μία πιο επικριτική στάση, αναφέροντας ότι ο πολιτισμός ως διαδικασία (procedure) έχει μετατραπεί σε πολιτισμό ως προϊόν (product) και ότι αυτό το γεγονός συνετέλεσε στην εμπορευματοποίησή του-κάτι που θα μας απασχολήσει κι αργότερα. Επιπλέον, ο Hewison συνεχίζει ασκώντας κριτική στην εμφάνιση της βιομηχανίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, γιατί όπως υποστηρίζει παράγονται κενά προϊόντα προς κατανάλωση αλλά και γιατί η εμπορευματοποιημένη ιστορία μπορεί να πλαστεί κατά τέτοιον τρόπο ώστε να εξυπηρετεί πολιτικούς και οικονομικούς παρά πολιτιστικούς σκοπούς. Εξάλλου, η χρήση του πολιτισμού ως μοχλού οικονομικής ανάπτυξης –φαινόμενο συχνό τις τελευταίες δεκαετίες μεταξύ των πόλεων- έχει δεχθεί συχνά κριτική. Ακόμη και αν όντως έχει εμπορευματοποιηθεί ο πολιτισμός (άποψη με την οποία συμφωνούμε, αφού πλέον μιλάμε για αστικές πολιτιστικές πολιτικές με

έμφαση στην βιομηχανία του πολιτισμού για οικονομικά οφέλη και αμ φίβολο συνδρομή στον πολιτισμό αυτό καθεαυτό), το σίγουρο είναι ότι σαν έννοια και σαν περιεχόμενο, έχει πολλές πτυχές, αφού αποτελείται από ένα ευρύ φάσμα υλικών αλλά και άυλων φυσικά πόρων . Σύμφωνα με τον Jamieson (1994), οι πόροι αυτοί περιλαμβάνουν :

-**ιστορικούς πόρους** : τοποθεσίες, οικοδομήματα, γειτονιές, περιοχές, τοπία, πάρκα, φάρμες, ράντσα, αποθήκες

-**εθνοτικά υλικά και άυλα χαρακτηριστικά** : χαρακτηριστικά που σχετίζονται με εθνοτικές, μειονοτικές, ή θρησκευτικές ομάδες, περιλαμβανομένων των οικισμών, των οικημάτων, των γλωσσών, των τρόπων ζωής, των αξιών, των τρόπων εργασίας, της εκπαίδευσης

-**φυσικά χαρακτηριστικά** : γεωμορφολογία, τοπογραφία, βλάστηση, νερό

- **χαρακτηριστικά περιβάλλοντος χώρου** : κλίμα , επίπεδα θορύβου , μυρωδιές, ποιότητα φωτός

- **ορατές δραστηριότητες**: φεστιβάλ, εκδηλώσεις, καθημερινές δραστηριότητες

- **φυσικούς παράγοντες** : όρια, χρώματα, είδη οικημάτων και πυκνότητες, μεγέθη, πολεοδομικός ιστός

-**άυλα** : ιστορία , τρόποι ζωής , δομή λήψης πολιτικών αποφάσεων , αίσθημα της κοινότητας, δομή της κοινωνίας, παράδοση, αξίες.

Με τον όρο ευρύτατο όρο πολιτιστικά αγαθά –όπως προκύπτει και από τα παραπάνω- εννοούμε επομένως όλες τις σημαντικές πλευρές της ιστορίας , όχι εκείνες που συνδέονται με την «κουλτούρα της ομορφιάς» και κάποιων κυρίαρχων αισθητικών επιλογών, αλλά και εκείνες που συνδέονται με την «κουλτούρα του χρήσιμου», όχι μόνο εκείνες που ανήκουν στο μακρινό παρελθόν αλλά και εκείνες που ανήκουν σε ένα πιο «σύγχρονο» παρελθόν. Πολιτιστική κληρονομιά δεν είναι μόνο αντικείμενα προς διατήρηση και μουσειοποίηση, αλλά ιστορικές πορείες μέσα στις οποίες δρουν συγκροτημένα συστήματα αξιών (Καλόγρη et al. 1986).

1.2 ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Ο όρος «πολιτιστική κληρονομιά» όπως είδαμε και παραπάνω, χρησιμοποιείται σήμερα με ευρύτα τη έννοια η οποία συνεχώς εμπλουτίζεται με νέες κατηγορίες αλλά και επεκτείνεται χρονικά από την προϊστορία έως και την σύγχρονη εποχή. Προσδιορίζει καταρχάς την υλική κληρονομιά η οποία περιλαμβάνει δύο κατηγορίες αγαθών: τα ακίνητα και τα κινητά. Ως κινητά, νοούνται κτίσματα μεμονωμένα, οικιστικά και ταφικά σύνολα, ιστορικοί και αρχαιολογικοί χώροι ακόμη και τοπία. Στα κινητά συγκαταλέγονται έργα τέχνης και τεχνικής, γραπτά μνημεία, αρχαιολογικά ευρήματα, οπτικοακουστικό υλικό και άλλα (Κόνσολα Ν., 2006:34). Ευνόητο είναι ότι για τον χαρακτηρισμό των παραπάνω ως πολιτιστικών αγαθών, πρέπει αυτά να παρουσιάζουν ιδιαίτερο αρχαιολογικό, ιστορικό, εθνολογικό, καλλιτεχνικό, επιστημονικό ή τεχνολογικό ενδιαφέρον. Σημειωτέον ότι η χρήση του όρου γίνεται επίσης και για την άυλη κληρονομιά στην οποία συγκαταλέγονται η γλώσσα, οι παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα, η μουσική, ο χορός κ.τ.λ.

Το ζήτημα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς απασχολεί την διεθνή κοινότητα ιδιαίτερος μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όταν οι πόλεις βρέθηκαν κατεστραμμένες, με ανυπολόγιστες ζημιές στα μνημεία και τον αστικό ιστό τους, οπότε και ενεργοποιήθηκε το ενδιαφέρον για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω Διεθνών Οργανισμών, όπως η Unesco, το Συμβούλιο της Ευρώπης, οι μη κυβερνητικοί οργανισμοί, (με κυριότερο το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων ICOM και το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Χώρων ICOMOS). Η συνειδητοποίηση όμως της αξίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, δεν είναι κάτι εξίσου πρόσφατο. Ήδη κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, υπήρχε ενδιαφέρον για το πολιτισμικό παρελθόν των προγόνων. Κατά τους επόμενους αιώνες όμως του Μεσαίωνα και του Βυζαντίου, για μία σειρά από λόγους (όπως η οικονομική παρακμή των παλαιών Ρωμαϊκών αστικών κέντρων και ο μαρασμός ή και η εγκατάλειψή τους, η επικράτηση του Χριστιανισμού και οι ριζικές αλλαγές που αυτός επέφερε στο ιδεολογικό - πολιτιστικό υπόβαθρο των κοινωνιών), τα μνημεία και τα κτήρια άλλαξαν χρήση, μετασηματίστηκαν, εγκαταλείφθηκαν ή και καταστράφηκαν ακόμη και συνειδητά

(Γοσποδίνη 2009). Ήδη από τον 4ο αιώνα και μετά, τα σύμβολα και τα κτίσματα του Χριστιανισμού επεμβαίνουν για να χαρακτηρίσουν, και κατά κάποιο τρόπο να αλλάξουν, τη δομή των πόλεων. Παρατηρείται λοιπόν, μία τάση απόσχισης των πόλεων από τον αρχαίο κόσμο. Ωστόσο, στους «σκοτεινούς αιώνες» από τον 7^ο μέχρι τον 10^ο η χριστιανοσύνη της Δύσης μεταμορφώνεται ριζικά και από την παραδοσιακή γεωγραφία του μεσογειακού κόσμου αναβλύζει η νέα ιστορική πραγματικότητα που από τότε ονομάζεται Ευρώπη. Ήδη στις αστικοποιημένες εκτάσεις τίθεται πάνω από όλα το πρόβλημα της διατήρησης και αναπροσαρμογής της αρχαίας κληρονομιάς, μιας και γκρεμίστηκαν οι μεγάλες εξωτερικές υποδομές και χάθηκαν οι δομές που υποστήριζαν τις δημόσιες υπηρεσίες (Benevolo, 1997).

Προχωρώντας στην περίοδο της Αναγέννησης (15^{ος}, 16^{ος} αιώνες), αυτή χαρακτηρίζεται από την αναγνώριση της αξίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αν και αυτή ήταν αποσπασματική καθώς αφορούσε τον αρχαίο Ελληνικό και Ρωμαϊκό πολιτισμό. Αργότερα, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται και το ενδιαφέρον για την διατήρηση μεμονωμένων μνημείων, ενδιαφέρον που έχει ως αφορμή του εκτός των άλλων την δημιουργία και την αφύπνιση των εθνικών συνειδησεων στα νεοσυσταθέντα εθνικά κράτη της Ευρώπης. Παράλληλα, την ίδια περίοδο αρχίζουν σε πολλά Ευρωπαϊκά κράτη η επίσημη νομική προστασία και η οργάνωση ειδικών δημοσίων υπηρεσιών για την επιθεώρηση και τη συστηματική και μεθοδική προστασία και αποκατάσταση σημαντικών μνημείων (Γοσποδίνη 2009). Το σκηνικό αλλάζει άρδην όμως κατά τον 20^ο αιώνα αφού για επτά δεκαετίες περίπου και μέχρι τη δεκαετία του '70, η ανάδυση και επικράτηση του Φονξιοναλισμού στην Πολεοδομία και του Μοντέρνου Κινήματος στην Αρχιτεκτονική, προσεγγίζει με μία απαξιοτική σκοπιά τα ιστορικά κέντρα των πόλεων. Η γνωστή σε όλους Χάρτα των Αθηνών (1933), είναι ίσως το πιο αμφιλεγόμενο κείμενο του Μοντέρνου κινήματος. Το πολεοδομικό μοντέλο που υποδηλώνεται στη Χάρτα των Αθηνών και στην «Ακτινοβόλα Πόλη» συνεπάγεται μια νέα ιδέα χώρου που έρχεται σε αντίθεση με αυτήν του χώρου της ιστορικής πόλης (Σημαιοφορίδης, 1987:12). Στο άρθρο 65 της Χάρτας των Αθηνών διατυπώνεται η ανάγκη διαφύλαξης και σεβασμού των αρχιτεκτονικών αξιών, ήτοι των μεμονωμένων κτισμάτων ή αστικών συνόλων (Χάρτα

των Αθηνών, 1933, άρθρο 65). Στα επόμενα άρθρα όμως γίνεται φανερή η τάση να υπάρξουν ριζικές αλλαγές στις πόλεις, ακόμη και αν για αυτές τις μεγάλες παρεμβάσεις απαιτηθούν κατεδαφίσεις. Έτσι, μεγάλες εκτάσεις των ιστορικών κέντρων των πόλεων και πλήθος κτιρίων της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, κατεδαφίζονται σταδιακά από τους Φονξιοναλιστές ως «εμπόδιο» στη ανάπτυξη. Το 1964 το «Καταστατικό της Βενετίας» ήταν η πρώτη προσπάθεια καθορισμού και υιοθέτησης μιας κοινής ιδεολογίας για τη συντήρηση και αποκατάσταση μνημείων και τοποθεσιών. Αυτό το καταστατικό δίνει στην έννοια του «ιστορικού μνημείου» μία διττή προέκταση: την προέκταση από τα μεμονωμένα στοιχεία στα «σύνολα», από το «μεμονωμένο αστικό έργο» στο «αστικό ή αγροτικό σύνολο», όπου θεμελιώνεται ένας συγκεκριμένος πολιτισμός, ένα ιστορικό γεγονός ή εξέλιξη. Πρόκειται για ένα πλαίσιο αρχών, σεβασμού όλων των αξιών (καλλιτεχνικών, ιστορικών επιστημονικών, χρηστικών, συναισθηματικών, συμβολικών, περιβαλλοντικών) που αναγνωρίζουμε στα αρχιτεκτονικά μνημεία και τα ιστορικά σύνολα και αποκλείει τις ανακατασκευές. Κωδικοποιεί διάφορες παλαιότερες οδηγίες και γίνεται από τότε διεθνώς αποδεκτή (Μπούρας 2007). Μία δεκαετία αργότερα, η διεθνής κοινότητα διαπιστώνοντας ότι η πολιτιστική κληρονομιά και η φυσική κληρονομιά απειλούνται ολοένα και περισσότερο, όχι μόνο από τη συνήθη φθορά, αλλά και από την εξέλιξη της κοινωνικής και οικονομικής ζωής υπέγραψε στο Παρίσι στις 16 Νοεμβρίου 1972 τη Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς. Σύμφωνα με Σύμβαση αυτή, με τον όρο πολιτιστική κληρονομιά νοούνται τα μνημεία, τα αστικά σύνολα, τα πολιτισμικά τοπία, τα βιομηχανικά μνημεία και τα έργα τέχνης. Υπάρχουν δε έξι πολιτιστικά κριτήρια για την ένταξη μιας τοποθεσίας σε αυτόν τον κατάλογο. Αυτά είναι :

- ✓ Να αντιπροσωπεύει ένα μοναδικό καλλιτεχνικό επίτευγμα, ένα αριστούργημα του δημιουργικού πνεύματος του ανθρώπου ή
- ✓ Να έχει ασκήσει μεγάλη επίδραση για ένα χρονικό διάστημα ή σε μία πολιτιστική περιοχή του κόσμου, στις εξελίξεις της αρχιτεκτονικής, της μνημειακής τέχνης ή της πολεοδομίας και της χωροταξίας ή

- ✓ Να αποτελεί μία μοναδική, ή τουλάχιστον εξαιρετική μαρτυρία μίας πολιτιστικής παράδοσης ή ενός πολιτισμού που υφίσταται ή που έχει εξαφανισθεί ή
- ✓ Να είναι ένα εξαιρετο δείγμα ενός τύπου κτιρίου ή αρχιτεκτονικού συνόλου ή τοπίου που απεικονίζει σημαντικό στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας ή
- ✓ Να είναι ένα εξαιρετο δείγμα ενός παραδοσιακού οικισμού ή μίας χρήσης γης ή θάλασσας που αντιπροσωπεύει ένα πολιτισμό ή πολιτισμούς ή την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον του ή
- ✓ Να συνδέεται άμεσα ή απτά με γεγονότα ή ζωντανές παραδόσεις, με ιδέες ή με πεποιθήσεις, με καλλιτεχνικά ή λογοτεχνικά έργα εξαιρετικής οικουμενικής αξίας (Μυλωνόπουλος 2006:568)

Αργότερα, το 1975 στη Διακήρυξη του Άμστερνταμ εκφράζεται καθαρά η διεύρυνση της έννοιας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, ενώ παράλληλα επιβεβαιώνεται και η τάση αναζωογόνησης του μνημείου με την απόδοση σε αυτό κάποιας άλλης χρήσης μέσω της οργανικής ένταξής του στον άμεσο και ευρύτερο χώρο που το περιβάλλει. Από την δεκαετία του '60, το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS, που ιδρύθηκε το 1949), πραγματοποίησε σημαντική εργασία σύνταξης συνθηκών και συστάσεων, συμπεριλαμβανομένης της Συνθήκης της Γρανάδας για την «αρχιτεκτονική κληρονομιά» (1985), η οποία εισήγαγε την έννοια της «ενιαίας συντήρησης», τοποθετώντας την κληρονομιά στο επίκεντρο των αστικών πολιτικών και της πολεοδομίας. Παράλληλα, ήδη από το 1984 η καθιέρωση της Ευρωπαϊκής Ημέρας Κληρονομιάς, όπου κάθε Σεπτέμβριο συμμετέχουν περισσότερες από 30 χώρες, συμβολίζει την συνειδητοποίηση μιας κοινής ευρωπαϊκής κληρονομιάς μεγάλης πολιτιστικής ποικιλίας. Ακολούθησαν η Συνθήκη της Μάλτας (1992) για την «προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς» και η Συνθήκη της Φλωρεντίας (2000) για το «τοπίο». Δεν πρέπει να ξεχνάμε βέβαια ότι από το 1992 με τη συνθήκη του Μάαστριχτ η Ευρωπαϊκή Ένωση εισήγαγε τον πολιτισμό στις αρμοδιότητές της και αν

και δεν θεσπίζει σχετικούς νόμους (λόγω της αρχής της επικουρικότητας), χρηματοδοτεί πολυάριθμα εκπαιδευτικά και ερευνητικά προγράμματα καθώς και προγράμματα τεχνολογικής ανάπτυξης. Οι πολιτικές, τα προγράμματα και η χρηματοδότηση που αφορούν την αρχιτεκτονική κληρονομιά εμπεριέχονται σε τρεις μεγάλους άξονες πολιτικής της ΕΕ: την πολιτιστική πολιτική, την αστική και χωροταξική πολιτική, και την περιφερειακή πολιτική. Η πληθώρα των προγραμμάτων που σχετίζονται με την αρχιτεκτονική κληρονομιά είναι μεγάλη και ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτού του κεφαλαίου. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τα υποπρογράμματα ‘Energy, Environment and Sustainable Development’ που περιλαμβάνει την ειδική δράση ‘City of tomorrow & cultural heritage’, (<http://europa.eu.int/scadplus/leg/el/lvb/129008.htm>), τα ‘Urban Pilot Projects’ (I και II) (http://europa.eu.int/comm/regional_policy/urban2/urban/upp/src/frame1.html), την Πρωτοβουλία ‘Urban’ (I, II) (<http://www.minenv.gr>), το Πρόγραμμα ‘Archimed’, τα Προγράμματα ‘EuroMed Heritage’ (I και II) και άλλα.

Τέλος, εδώ και δεκαετίες όπως φαίνεται και από τα παραπάνω, έχει γίνει αντιληπτό ότι η αποκαλούμενη «πολιτιστική κληρονομιά» χρήζει διατήρησης και προστασίας διότι όχι μόνο αποτελεί τη μνήμη, το παρελθόν της κάθε πόλης αλλά ταυτόχρονα σηματοδοτεί το μέλλον και την εξέλιξή της. Άλλωστε η ταυτότητα είναι στενά συνδεδεμένη με τη μνήμη και η ταυτότητα δεν είναι παρά μία αφήγηση θα λέγαμε, της ιστορικής συνέχειας ενός τόπου. Το σημείο ωστόσο που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα στα πλαίσια της εργασίας, είναι η χρησιμοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς για την ενίσχυση ή ακόμη και την δημιουργία πολιτιστικής ταυτότητας. Στα πλαίσια του νέου διεθνοποιημένου περιβάλλοντος οι λαοί στρέφονται πλέον προς το παρελθόν τους. Η πολιτιστική κληρονομιά δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον πια μόνο για τους ιστορικούς λόγους αλλά έχει γίνει κατανοητό ότι μέσα από αυτή είναι δυνατό να ενισχυθεί η ταυτότητα και η μοναδικότητα των λαών. Όπως θα δούμε και σε επόμενες παραγράφους αυτής της εργασίας η πολιτιστική κληρονομιά λειτουργεί σήμερα ως μοχλός οικονομικής ανάπτυξης μίας πόλης με ποικίλους τρόπους. Αφενός βελτιώνει την ανταγωνιστικότητά της στο διεθνές περιβάλλον, δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας αλλά και αυξάνει την ελκυστικότητα της πόλης στην προσέλκυση νέων επενδύσεων.

Αυτό εκφράζεται άλλωστε και από το συνεχώς εντεινόμενο ενδιαφέρον για την διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στην αύξηση του αριθμού των πολιτικών, των προγραμμάτων, των μέτρων και δράσεων που έχουν ως αντικείμενό τους την πολιτιστική κληρονομιά. Συμπερασματικά λοιπόν, θα λέγαμε ότι ο νέος ρόλος που καλείται να παίξει η πολιτιστική κληρονομιά συνδέεται σε γενικές γραμμές με δύο σύγχρονα φαινόμενα των ανεπτυγμένων χωρών: την ανάγκη για ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας, απέναντι στο φόβο της αφομοίωσης από την παγκόσμια κουλτούρα και την τριτογενοποίηση της οικονομίας που έχει οδηγήσει τις πόλεις στην αναζήτηση και υιοθέτηση άλλων μοντέλων παραγωγής, με την ταυτόχρονη συρρίκνωση του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα της οικονομίας. Όπως θα δούμε και παρακάτω, οι πόλεις στα πλαίσια του ανταγωνισμού τους, εφαρμόζουν πολιτιστικές πολιτικές προκειμένου να ανανεώσουν την εικόνα και τα αστικά τοπία τους. Συμπερασματικά, η διεθνής κοινότητα είναι ευαισθητοποιημένη σχετικά με την διατήρηση του πολιτιστικού πλούτου. Στα πλαίσια αυτής της δραστηριοποίησης, έχουν υπογραφεί οι συμβάσεις που προαναφέρθηκαν, αλλά και κάποιες άλλες. Κοινός στόχος όλων αυτών, είναι η προώθηση είτε σε διεθνές, είτε σε εθνικό επίπεδο της προστασίας και διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ανάμεσα σε αυτές, να προσθέσουμε και τις παρακάτω:

- Η διακήρυξη του Amsterdam (1975) για τις σχέσεις με τον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό καθώς και για την ολοκληρωμένη διατήρηση
- Οι οδηγίες του Nairobi (1976) για την προστασία των ιστορικών τόπων
- Η σύμβαση της Granada (1985) για την αρχιτεκτονική κληρονομιά της Ευρώπης
- Ο Χάρτης του ICOMOS (1990) για τα αρχαιολογικά ευρήματα
- Το Nara Document (1994) επί της αυθεντικότητας των μνημείων
- Η διακήρυξη του San Antonio (1996) επίσης επί της αυθεντικότητας

1.3 ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Η διεθνής κοινότητα εκτός από τις συμβάσεις που είδαμε παραπάνω, έχει προχωρήσει και στη ν ίδρυση διάφορων οργανισμών που ασχολούνται με την καταγραφή, προστασία και διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, είτε σε διεθνές επίπεδο είτε στα πλαίσια της χώρας όπου δραστηριοποιούνται. Αυτοί οι φορείς είναι οι παρακάτω :

- **Η Unesco και το κέντρο για την παγκόσμια κληρονομιά (ψ)**

Κληρονομιά σύμφωνα με την Unesco, είναι το κληροδότημά μας από το παρελθόν, αυτό με το οποίο ζούμε σήμερα και παραδίδουμε στις επόμενες γενιές. Οι τοποθεσίες αυτές βρίσκονται σε όλο τον κόσμο και ανήκουν σε όλους τους λαούς του κόσμου, ανεξαρτήτως του που εντοπίζονται . Σκοπός της Unesco είναι να ενθαρρύνει την ταυτοποίηση, την προστασία και τη διατήρηση της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς που είναι ύψιστης αξίας για την ανθρωπότητα.

- **Το διεθνές συμβούλιο μνημείων και τοποθεσιών (ICOMOS)**

Το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (International Council on Monuments and Sites) είναι μία διεθνής παγκόσμια μη κυβερνητική οργάνωση με 7.500 μέλη που ιδρύθηκε το 1965 και εδρεύει στο Παρίσι. Έχει συμβουλευτικό ρόλο στην Unesco σε θέματα που αφορούν τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Εργάζεται για την διατήρηση και προστασία των τοποθεσιών πολιτιστικής κληρονομιάς που μπορεί να είναι κτίρια , ιστορικές πόλεις , πολιτιστικά τοπία και αρχαιολογικοί χώροι.

- **Η πανευρωπαϊκή ομοσπονδία για την κληρονομιά (EUROPA NOSTRA)**

Η Πανευρωπαϊκή Ομοσπονδία για την Κληρονομιά εδρεύει στην Χάγη και εκπροσωπεί πάνω από 200 ΜΚΟ που ασχολούνται με την πολιτιστική κληρονομιά σε όλη την Ευρώπη. Σκοπός της είναι να ενημερώσει και να ευαισθητοποιήσει ένα ευρύ κοινό για τη σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και επιπλέον να πείθει τα κέντρα λήψης αποφάσεων τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο για την

ανάγκη ενσωμάτωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς στις προτεραιότητες κάθε δημόσιας πολιτικής. (<http://www.europanostra.org>)

- **Το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM – International Council of Museums)**

Πρόκειται για ένα διεθνή μη κυβερνητικό οργανισμό που ιδρύθηκε το 1964 από την UNESCO. Η έδρα του βρίσκεται στο Παρίσι και διατηρεί στενή συνεργασία με την Unesco καθώς και το Διεθνές Κέντρο για την Μελέτη της Συντήρησης και της Αποκατάστασης της Πολιτιστικής Περιουσίας (ICCROM International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property). Συμβάλλει μεταξύ άλλων στην ανάπτυξη και διαχείριση των μουσείων μέσα από δράσεις σε διάφορους τομείς όπως είναι η επιστημονική συνεργασία, η εκπαίδευση προσωπικού, η διάχυση της γνώσης και η ευαισθητοποίηση του κοινού, η προστασία της κληρονομιάς κτλ.

- **Άλλοι διεθνείς και εθνικοί οργανισμοί για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς**

Το Διεθνές Κέντρο για τη μελέτη της συντήρησης και της αποκατάστασης των πολιτιστικών αγαθών που ιδρύθηκε το 1959 με πρωτοβουλία της Unesco. Έχει ως μέλη του κυβερνήσεις κρατών και ιδιωτικά ιδρύματα που ειδικεύονται στη συντήρηση πολιτιστικών αγαθών. Το διεθνές συμβούλιο Μνημείων και Χώρων, το οποίο ιδρύθηκε επίσης από την Unesco το 1965 και έχει έδρα στο Παρίσι. Σκοπός του είναι η διευκόλυνση των επαφών ανάμεσα σε ειδικούς επιστήμονες, η συλλογή και η αξιολόγηση πληροφοριών, η οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και η σύναψη και η εφαρμογή διεθνών συμβάσεων. Άλλος ένας οργανισμός είναι το παγκόσμιο ταμείο για τα μνημεία (World Monument Fund) που ιδρύθηκε το 1965 με έδρα τη Νέα Υόρκη. Πρόκειται για μη κερδοσκοπικό οργανισμό που έχει ως σκοπό τη διατήρηση των αρχιτεκτονικών και πολιτιστικών μνημείων που βρίσκονται σε κίνδυνο. Τέλος, άλλοι οργανισμοί είναι το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Συγκριτικής Έρευνας του Αστικού Χώρου (EURICUR το 1989), το European Museum Forum (1977), ο Οργανισμός Πόλεων της Παγκόσμιας Κληρονομιάς (OWHC, 1993), το Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Κέντρο για

τα Πολιτιστικά Αγαθά (1983), η Πανευρωπαϊκή Ομοσπονδία για την Κληρονομιά (Europa Nostra).

1.4 ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Αφού εξετάσαμε τις συνιστώσες της πολιτιστικής κληρονομιάς στο παγκόσμιο σκηνικό, στρέφουμε το βλέμμα μας προς την Ελλάδα, προκειμένου να διερευνήσουμε το τι επικρατεί στην χώρα μας σχετικά με αυτό το ζήτημα. Στην Ελλάδα, από τα πρώτα κιόλας χρόνια συστάσεως του κράτους, συνειδητοποιήθηκε η ανάγκη προστασίας των αρχαίων μνημείων, με σημαντικότερο το νομοθέτημα το ν .5351/32 «περί αρχαιοτήτων», που ισχύει μέχρι σήμερα. Αφορούσε την προστασία των αρχαίων μνημείων, της εποχής του χριστιανισμού, του μεσαιωνικού ελληνισμού και τα παλαιότερα του 1830 καλλιτεχνικά και ιστορικά μνημεία και οικοδομήματα. Στη συνέχεια, έγινε αντιληπτό πως η ιστορία δεν σταματά εκεί και πως υπάρχει πληθώρα και άλλων σημαντικών πολιτιστικών αγαθών των νεότερων χρόνων. Ήδη στην Χάρτα των Αθηνών (CIAM 1933) είχε διατυπωθεί ότι οι «*αρχιτεκτονικές αξίες πρέπει να διασωθούν, είτε πρόκειται για μεμονωμένα κτίσματα είτε για ολόκληρους αστικούς πυρήνες, με την προϋπόθεση ότι θα εξασφαλίζονται υγιεινές συνθήκες διαβίωσης για τους κατοίκους*». Αργότερα, στο δεύτερο συνέδριο των αρχιτεκτόνων και αναστηλωτών ιστορικών μνημείων το 1964 ορίζεται ότι «*η έννοια του ιστορικού μνημείου δεν αφορά μόνο τη μεμονωμένη αρχιτεκτονική δημιουργία αλλά και το αστικό και αρχιτεκτονικό τοπίο ή σύνολο, ως μαρτυρία πολιτισμού*» (Τζίκα- Χατζοπούλου, 2003:58). Έτσι, ψηφίστηκε ο ν .1469/50 «περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830» που διευρύνει την προστασία σε αυτά και σε τόπους ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Οι νόμοι αυτοί ωστόσο, θεωρούνται ξεπερασμένοι και μη αποτελεσματικοί για την απαιτούμενη αυξημένη προστασία των αρχαίων και νεότερων μνημείων και γενικά των πολιτιστικών αγαθών (Χριστοφιλόπουλος 2002:102). Για αυτό το λόγο επιβάλλεται η θέσπιση νέου θεσμικού πλαισίου

προστασίας που να προσαρμόζεται και στις ανάλογες σχετικές ρυθμίσεις που επιβάλλονται από το διεθνές δίκαιο και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Παράλληλα, με το Σύνταγμα ο νομοθέτης ορίζει ότι είναι ευθύνη του κράτους να προστατεύει τα μνημεία, τις παραδοσιακές περιοχές και τα παραδοσιακά στοιχεία. Ο συνταγματικός νομοθέτης θέλει να τύχει ιδιαίτερης κρατικής μέριμνας εκείνη η μορφή του πολιτιστικού ή ανθρωπογενούς περιβάλλοντος που αποτελεί έκφραση της πνευματικής και καλλιτεχνικής εξέλιξης του ανθρώπου, δηλαδή της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Με τον ΓΟΚ/1963 εισάγονται για πρώτη φορά διαδικασίες και προδιαγραφές προστασίας και διατήρησης παραδοσιακών αρχιτεκτονικών συνόλων και κτιρίων (άρθ.78), (Τζίκα-Χατζοπούλου 2003). Στο Διεθνές Συνέδριο του Άμστερνταμ (1975) με σύνθημα «ένα μέλλον για το παρελθόν σας», επιβεβαιώνεται η τάση αναζωογόνησης του μνημείου με την απόδοση σε αυτό κάποιας χρήσης ή λειτουργίας μέσω της οργανικής ένταξής του στον άμεσο και ευρύτερο χώρο που το περιβάλλει. Ένα χρόνο αργότερα, ο ν.360/1976 «περί Χωροταξίας και Περιβάλλοντος» αναφέρεται στην προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, καθορίζοντας ταυτόχρονα και το περιεχόμενό τους και διευρύνοντας το αντικείμενο και τις δυνατότητες προστασίας. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, παράλληλα με το Υπουργείο Πολιτισμού γίνεται συναρμώδιο στα θέματα προστασίας και το τότε Υπουργείο ΧΟΠ, σήμερα ΥΠΕ ΚΑ, εκδίδοντας το πρώτο διάταγμα της 19/10/78 με τίτλο «διάταγμα των τετρακοσίων», το οποίο χαρακτήριζε 400 οικισμούς της χώρας ως παραδοσιακούς. Για αυτούς καθορίζονται ειδικοί όροι και περιορισμοί δόμησης, ειδικοί μορφολογικοί όροι και επιπλέον επιβάλλεται ο έλεγχος από τις Επιτροπές Ενασκήσεως Αρχιτεκτονικού Ελέγχου. Σήμερα ο αριθμός των χαρακτηρισμένων παραδοσιακών οικισμών, έχει υπερβεί τους 600. Ακολουθούν ο οικιστικός νόμος 1337/83 (που μεταξύ άλλων ορίζει τις διαδικασίες εκπόνησης και έγκρισης ειδικών μελετών για παραδοσιακά σύνολα), ο νέος ΓΟΚ 85 (ο οποίος προβλέπει την διαδικασία χαρακτηρισμού οικισμών ή τμημάτων τους ως παραδοσιακών και κτηρίων ως διατηρητέων) και το Π.Δ. της 28/4/88 «περί διατήρησης, επισκευής ή αποκατάστασης αρχιτεκτονικών και στατικών στοιχείων διατηρητέων κτιρίων» (Τζίκα - Χατζοπούλου, 2000). Το 1985 όμως κατ'αρτίστηκε στη Γρανάδα η Σύμβαση για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης και καθορίστηκαν οι γενικές αρχές και κατευθύνσεις για την προστασία αυτή. Η Σύμβαση

αυτή, κυρώθηκε με το ν.2039/1992 και συνεπώς, έγινε, ως δίκαιο υποχρεωτική για την χώρα μας. Έτσι, η ρύθμιση του ΓΟΚ του 1985 σχετικά με την προστασία των διατηρητέων κτηρίων και των παραδοσιακών οικισμών θεωρήθηκε ξεπερασμένη και ανεπαρκής και οπότε αντικαταστάθηκε με τον ν .2831/2000 προκειμένου να εναρμονιστεί με τις αρχές και τις κατευθύνσεις της προαναφερόμενης Σύμβασης της Γρανάδας. Με την ως άνω ρύθμιση του ΓΟΚ καθορίζονται οι γενικοί όροι και παρέχεται πλήρης προστασία της αρχιτεκτονικής, αλλά και της φυσικής κληρονομιάς. Η προστασία αυτή συνίσταται στη διατήρηση αναλλοίωτων τόσο των μνημείων και λοιπών στοιχείων που προέρχονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα και συνθέτουν την ιστορική, καλλιτεχνική, αρχιτεκτονική και εν γένει πολιτιστική κληρονομιά της χώρας, όσο και του χώρου που τα περιβάλλει (Χριστοφιλόπουλος 2002:64). Με τη νέα ρύθμιση του Συντάγματος, προστατεύονται όχι μόνο οι παραδοσιακοί οικισμοί και τα διατηρητέα κτήρια, αλλά και άλλα στοιχεία του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος, όπως για παράδειγμα οικισμοί ή τμήματα πόλεων ή οικισμών, αυτοτελή οικιστικά σύνολα εκτός οικισμών, κτήρια ή συγκροτήματα κτηρίων, στοιχεία πολεοδομικού εξοπλισμού αστικού ή αγροτικού χώρου που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και άλλα. Στα ακίνητα αγαθά φυσικής κληρονομιάς περιλαμβάνονται και χώροι, τόποι, τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και φυσικοί σχηματισμοί.

Από τα παραπάνω λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Πολιτεία, στην προσπάθειά της να προστατεύσει την αρχιτεκτονική κληρονομιά, την εντάσσει στην πολεοδομική νομοθεσία, ώστε να αποτελεί μία παράμετρο του πολεοδομικού σχεδιασμού. Παράλληλα, θέτει κανονιστικούς όρους, προβλέπει την ανάπλαση των χώρων, ενώ χορηγεί και κίνητρα (όπως φορολογικές απαλλαγές, μεταφορά συντελεστή δόμησης κ.λ.π.). Επίσης, εκτός από τους κυβερνητικούς φορείς προστασίας (Υπουργεία Πολιτισμού και ΠΕΚΑ), σημαντικός φορέας αναδεικνύεται και ο ΕΟΤ που στα πλαίσια ανάπτυξης του τουρισμού έχει εφαρμόσει προγράμματα ανάπλασης παλαιών οικισμών (π.χ. Βάθεια Μάνης, Οία Σαντορίνης, κ.ά.

Κύριο ζητούμενο όμως για την ελληνική πραγματικότητα είναι η χάραξη αλλά φυσικά και η τήρηση μίας πολιτικής για την προστασία των μνημείων και των ιστορικών αστικών συνόλων με την αναγκαία σχετική ευαισθητοποίηση του κοινού. Η δημιουργία

του ενδιαφέροντος και η ευαισθητοποίηση του κοινού, δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο τους κατοίκους των πόλεων αλλά και τους φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης σε μεγάλο βαθμό. Αφορά δηλαδή τόσο την ικανότητα όσο και την πρωτοβουλία της διοίκησης να οραματιστεί, να σχεδιάσει αλλά και να διαθέσει τους απαραίτητους πόρους για να αλλάξει το περιβάλλον των σημερινών πόλεων προς το καλύτερο.

1.5 ΣΧΕΣΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Στο παρελθόν η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς θα λέγαμε ότι συνδέεται περισσότερο με μνημεία του μακρινού παρελθόντος, αλλά πλέον περιλαμβάνει θέματα βιομηχανικής κληρονομιάς, εσωτερικά κτηρίων καθώς και μέρη που αποτελούνται από τη χλωρίδα ή/και την πανίδα μίας περιοχής αλλά τοποθετήθηκε με ανθρώπινη παρέμβαση, π.χ: κήποι (Klamer and Zuifof, 1998). Επιπλέον, αξίζει να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με τις τελευταίες εξελίξεις στον τομέα της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς εκτός των πόρων που δημιουργήθηκαν στο απώτερο παρελθόν και χαρακτηρίζονται για το αισθητικό τους κάλλος, (ή διότι αποτελούν έργα κάποιου σημαντικού καλλιτέχνη), πολιτιστική αξία πλέον έχουν και πόροι οι οποίοι θεωρούνται αισθητικά αδιάφοροι ή/ και προξενούν άσχημα συναισθήματα στον θεατή. Ακόμα, μέρη πολιτιστικής κληρονομιάς θεωρούνται βιομηχανικά κτήρια τα οποία χρονολογούνται πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς και η βιομηχανική κληρονομιά ολόκληρων περιοχών (Clark, 2001).

Ένας εξαιρετικά σημαντικός λόγος για τον οποίο η βιομηχανική κληρονομιά είναι και πρέπει να θεωρείται μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι διότι είχε σημαντικό αντίκτυπο στη διαμόρφωση του σύγχρονου ανθρώπινου πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, η βιομηχανία ως παραγωγική διαδικασία και τρόπος οργάνωσης της παραγωγής συνέβαλε θετικά:

- Στη δημιουργία **νέων τομέων παραγωγής** (πλην δηλαδή του πρωτογενούς). Με την επικράτηση της βιομηχανίας ενισχύθηκε σταδιακά και ο τομέας της μεταποίησης ο οποίος αποτελούνταν μέχρι πρότινος από μικρές βιοτεχνίες και απασχολούσε μικρό αριθμό εργαζομένων.

- Στη δημιουργία **ζωνών βιομηχανικής παραγωγής** σε εθνικό επίπεδο και σε τεράστιες αλλαγές τόσο στις βιομηχανικές περιοχές μίας χώρας (αλλαγή χρήσης γης εκτάσεων, επαγγελματική κινητικότητα μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων, συγκρότηση εργατικής τάξης, ανάγκη μεγαλύτερων υποδομών βιομηχανικών πόλεων και δημιουργία “εργατικών συνοικιών”, καθώς και ανάγκες για εργατικό δυναμικό διαφόρων ειδικοτήτων και τεχνικού –εκπαιδευτικού επιπέδου με συνέπεια την επαναδιαπραγματεύση των συστημάτων εκπαίδευσης σε μορφή και περιεχόμενο, κ.α.) όσο και στις περιοχές οι οποίες παρέμειναν αγροτικές (εσωτερική μετανάστευση πληθυσμών και κατά συνέπεια μεταβολή της ανθρωπογεωγραφίας αγροτικών περιοχών, δημιουργία νέων αγορών αγροτικών προϊόντων καθώς και χρήση βιομηχανικών προϊόντων στη γεωργική παραγωγή). Από την βιομηχανική επανάσταση και έπειτα παρατηρείται εξάλλου και η εκβιομηχάνιση και εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής με συνέπεια τη δημιουργία βιομηχανικών τοπίων τόσο σε αστική όσο και σε μη αστική κλίμακα.
- Στις **κοινωνικές μεταβολές** που η βιομηχανική παραγωγή επέφερε: ρήξη των παραδοσιακών παραγωγικών μοντέλων, κρίση των κοινωνικών αξιών της αγροτικής οικογένειας, καθιέρωση του κέρδους ως κοινωνική αξία, αποδοχή της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, φαινόμενα αστυφιλίας και ερήμωσης της υπαίθρου
- Στην **επαγγελματική κινητικότητα** η οποία είχε ως συνέπεια τη καθιέρωση της μισθωτής εργασίας με τη σημερινή της μορφή και νέων εργασιακών σχέσεων, την απαρχή του εργατικού κινήματος, και τέλος
- Στη δημιουργία νέου “**λαϊκού**” **πολιτισμού** ο οποίος ήταν τελείως αυτόνομος σε σχέση με τους ήδη υπάρχοντες: αγροτικό -παραδοσιακό και μεγαλοαστικό. Ο πολιτισμός είχε αντίκτυπο σε όλα σχεδόν τα είδη καλλιτεχνικής δημιουργίας και η αποδοχή του ήταν καθολική από τα μέλη της εργατικής τάξης.

Με άλλα λόγια, η βιομηχανική παραγωγή επηρέασε καθοριστικά όχι μόνο την οικονομία, αλλά πολλές πτυχές της κοινωνίας αλλά και τη δομή των ίδιων των πόλεων αφού με την αστικοποίηση και την ερήμωση της υπαίθρου καμία πόλη δεν ήταν πια η ίδια. Επιπλέον, άφησε πίσω της τη σημαντική βιομηχανική κληρονομιά, ιστορία του

σύγχρονου πλέον ανθρώπου, η οποία ως μέρος της ευρύτερης πολιτιστικής κληρονομιάς ενός τόπου εμπεριέχει κάποιες αξίες (στις οποίες θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο). Αντιλαμβανόμαστε επομένως ότι η αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι πολύπλευρη, όπως ακριβώς πολύπλευρο είναι και το φαινόμενο της βιομηχανικής επανάστασης που την γέννησε αλλά και επηρέασε καθοριστικά τη μετέπειτα πορεία και ιστορία του σύγχρονου ανθρώπου. Μέρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, τα βιομηχανικά κατάλοιπα συνθέτουν τη σύγχρονη κληρονομιά μας, αποτελούμενα από ένα ευρύ φάσμα μνημείων στα οποία θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω.

2.1 ΈΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ

Πριν ξεκινήσουμε να διερευνούμε την κατάσταση στη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς αλλά και το πώς προέκυψε όλο αυτό το ενδιαφέρον γύρω από τα βιομηχανικά κατάλοιπα θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο να κάνουμε μία εννοιολογική προσέγγιση. Στο παρόν κεφάλαιο, θα αναφερθούμε στην κατάσταση που επικρατεί σήμερα στην Ευρώπη, αλλά και στην Ελλάδα σχετικά με την ανάγκη προστασίας και συντήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς αλλά και τις τάσεις που καταγράφονται σήμερα, στις ενώσεις για την προστασία των βιομηχανικών καταλοίπων, το θεσμικό πλαίσιο προστασίας τους, δηλαδή όλους εκείνους τους παράγοντες που συνθέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο καθορίζεται το μέλλον της βιομηχανικής κληρονομιάς. Αρχικά λοιπόν θα αναφερθούμε σε αυτές τις έννοιες αλλά και θα δούμε πως εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε γενικότερα το ενδιαφέρον για τη διατήρησή της βιομηχανικής κληρονομιάς, ως κομμάτι της σύγχρονης πλέον ιστορίας του ανθρώπου.

Όπως αναφέρουν οι Alfrey και Putnam (1992:11), με τον όρο «βιομηχανική κληρονομιά» εννοούμε το σύνολο των πηγών του βιομηχανικού παρελθόντος, που συνεισφέρουν στη γνώση της ιστορίας των παραγωγικών δραστηριοτήτων μιας χώρας ή ενός πληθυσμού. Το φάσμα των καταλοίπων της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι ευρύ όπως θα δούμε και παρακάτω και περιλαμβάνει:

- τις **παλιές κατασκευές και τα βιομηχανικά τοπία**, δηλαδή τα πρώτα κτίρια παραγωγής, τα παλιά εργαστήρια, τα νέα εργοστάσια, οι κατοικίες των εργατών και εργοδοτών
- τον **εξοπλισμό**, δηλαδή από τα παλιά εργαλεία ως τις πρώτες μηχανές, καθώς και τον βιομηχανικός εξοπλισμό
- τα **έντυπα** και τα χειρόγραφα κείμενα, εικονογραφία, αρχεία, απομνημονεύματα, φωτογραφικό υλικό
- **άλλα τεκμήρια**, όπως στολές εργατών ή άλλα προσωπικά αντικείμενα, διακοσμητικά, έπιπλα και τέλος
- τεκμήρια **παραγόμενων προϊόντων**.

Όπως θα δούμε και στην πορεία, από τα τέλη του 18ου αιώνα και έπειτα σημειώνεται η ολόένα και περισσότερο εισαγωγή μηχανικού εξοπλισμού στην παραγωγή προϊόντων

με σκοπό την διαρκή αύξηση και αυτοματοποίησή της. Η διαδικασία αυτή της αυτοματοποιημένης και μαζικής παραγωγής προϊόντων, ήταν η απαρχή ενός ιστορικού φαινομένου που επηρέασε τεράστια τμήματα του ανθρώπινου πληθυσμού με ποικίλους τρόπους (σε κάποιους θα αναφερθούμε παρακάτω) και ονομάστηκε βιομηχανική επανάσταση. Απόρροια αυ τού του πολιτισμού, είναι η βιομηχανική κληρονομιά, αναπόσπαστο μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς του σύγχρονου ανθρώπου η οποία με τη σειρά της είναι το πρωταρχικό στοιχείο για τη βιώσιμη ανάπτυξη μιας κοινωνίας. (Μιτζάλης, 2007). Σε έναν άλλον ορισμό της βιομηχανικής κληρονομιάς από το TICCH¹, όπως αναφέρεται στην Χάρτα για την Βιομηχανική Κληρονομιά του Nizhny Tagil (2003), η οποία υιοθετήθηκε από τη Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (TICCIH) διαβάζουμε: *«η βιομηχανική κληρονομιά αποτελείται από τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού τα οποία μετέχουν ιστορικής, τεχνολογικής, κοινωνικής, επιστημονικής και αρχιτεκτονικής αξίας. Αυτά τα υπολείμματα αποτελούνται από κτήρια και μηχανήματα, εργαστήρια, μύλους και εργοστάσια, ορυχεία και εγκαταστάσεις για την επεξεργασία και τη διύλιση, αποθήκες και καταστήματα, χώρους όπου η παραγόμενη ενέργεια μεταδίδεται και χρησιμοποιείται, οι μεταφορές και όλες οι υποδομές, καθώς και χώρους που χρησιμοποιούνται για κοινωνικές δραστηριότητες που σχετίζονται με τη βιομηχανία, όπως η στέγαση, τις θρησκευτικές λατρεία ή την εκπαίδευση».* Σε αυτό τον ορισμό παρατηρούμε επομένως ότι δίνεται περισσότερο έμφαση στην ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία των καταλοίπων της βιομηχανικής παραγωγής, ενώ το εύρος τους είναι και πάλι μεγάλο αφού μπορεί να περιλαμβάνουν από κτήρια και μηχανήματα, μέχρι χώρους μεταποίησης και διύλισης καθώς και χώρους κοινωνικών δραστηριοτήτων σχετικών με τη βιομηχανία. Η σημασία της βιομηχανικής κληρονομιάς λοιπόν –μεταξύ άλλων- έγκειται στην αξία της ως μέρος της γενικότερης πολιτιστικής

---

¹ TICCIH: η Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς - (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage) είναι ένας διεθνής κυβερνητικός οργανισμός, ο οποίος ιδρύθηκε τον Μάιο του 1973, στην ιστορική περιοχή των ορυχείων Ironbridge της Μεγάλης Βρετανίας. Σκοπός του είναι η προστασία των καταλοίπων της βιομηχανίας σε όλο τον πλανήτη. Σε αυτά περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων μεταλλουργίες, κλωστοϋφαντουργίες, βυρσοδεψεία, ορυχεία, αμόμυλοι, σιδηροδρομικά δίκτυα, γέφυρες και ενεργειακοί σταθμοί, ναυπηγεία, φάρμακα και εργατικοί οικισμοί ή λιμενικές εγκαταστάσεις. Η αποδοχή της Βιομηχανικής Χάρτας έγινε τον Ιούλιο του 2003.

κληρονομιάς και της νεώτερης ιστορίας του ανθρώπου. Μέσω της κατανόησης της βιομηχανικής μας κληρονομιάς αποκτούμε ιστορική γνώση και κατανοούμε το σύνολο της σύγχρονης κοινωνικής ιστορίας που οδηγεί στην δημιουργία (ή κατ' άλλους την διαμόρφωση) του σύγχρονου παρελθόντος (McKercher & du Cros ,2002:34). Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι παρά την ύπαρξη πολλών επιστημονικών ορισμών της βιομηχανικής κληρονομιάς -με ακριβέστερο αυτόν του TICCIH- δεν υπάρχει ακριβής ερμηνεία του όρου. Αυτό διότι υπάρχει υποκειμενικότητα στις γνώσεις, εμπειρίες, αισθητικές αξίες του κάθε ερευνητή γεγονός που επηρεάζεται και από το επίπεδο της εκβιομηχάνισης της χώρας καταγωγής του (όπως θα δούμε και παρακάτω). Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι στην προσπάθεια ορισμού της βιομηχανικής κληρονομιάς, οι απαντήσεις σε κάθε χώρα ποικίλουν αποδεικνύοντας έτσι ότι το κάθε άτομο αντιλαμβάνεται διαφορετικά την έννοια και το περιεχόμενο της βιομηχανικής κληρονομιάς, επηρεαζόμενο από προσωπικές εμπειρίες αλλά και το περιβάλλον του.

Όπως αναφέρουν οι Alfrey και Putnam (1996:28), η βιομηχανική κληρονομιά μπορεί να είναι :

- Η συναρμολόγηση παλαιότερων ή και νεώτερων καταλοίπων της βιομηχανίας με σκοπό την κατανόηση της λειτουργίας τους
- Η προστασία και η συντήρηση κτιρίων, περιοχών και μηχανημάτων λόγω του τεχνικού, ιστορικού, αισθητικού τους ενδιαφέροντος
- Η εξεύρεση νέων χρήσεων για τα εγκαταλελειμμένα αλλά αναντικατάστατα στοιχεία του βιομηχανικού τοπίου
- Η αποκατάσταση και η επαναλειτουργία αχρηστευμένων μηχανημάτων βιομηχανικών πληθυσμών
- Η χρησιμοποίηση των αποτελεσμάτων των παραπάνω δραστηριοτήτων για να παρουσιαστεί πώς έζησαν και εργάστηκαν οι προηγούμενες γενιές

Τέλος να αναφέρουμε ότι ο Γερμανός βιομηχανικός αρχαιολόγος Rainer Slotta (1990:19), χρησιμοποιεί τον όρο «τεχνικό μνημείο» εννοώντας τα «υλικά κατάλοιπα της βιομηχανικής, οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης» με την πιο ευρεία έννοια των όρων. Σε αυτά σύμφωνα με τον ίδιο περιλαμβάνονται μηχανές, εξοπλισμοί και εγκαταστάσεις, κτίρια και εργοτάξια παραγωγής που μπορούν να διαφωτίσουν και να εξηγήσουν την

ιστορική εξέλιξη και τις αντίστοιχες συνθήκες εργασίας στους τομείς της παραγωγής και κατεργασίας πρώτων υλών, του εμπορίου, των συγκοινωνιών, των δικτύων των οργανισμών κοινής ωφέλειας και της διάθεσης των καταλοίπων». Υπάρχουν βέβαια και άλλοι ορισμοί που προσεγγίζουν το ζήτημα της βιομηχανικής κληρονομιάς με ένα πιο ανθρωποκεντρικό και κοινωνικό χαρακτήρα, όπως αυτός της Καλόγρη et al. (1986) που αναφέρει ότι «βιομηχανικό μνημείο είναι η μοναδική μαρτυρία των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης, είναι η άλλη όψη της μέχρι τώρα ισχύουσας κουλτούρας γύρω από το τι είναι πολιτιστική κληρονομιά : είναι μνημείο που προοριζόταν για μια τάξη η οποία δεν είχε τη δυνατότητα να αφήσει σημάδια μαρτυρίας στο χώρο, γιατί της έλειπαν τα μέσα και όπου η μόνη μαρτυρία είναι εκείνη που οικοδομήθηκε για αυτή, για να την μετατρέψει ακριβώς σε εργατική τάξη, δηλαδή το εργοστάσιο». Ένα από τα κοινά σημεία των ορισμών στο οποίο θα θέλαμε να σταθούμε ωστόσο, είναι στο ότι η βιομηχανική κληρονομιά συνιστά νεώτερη πολιτιστική κληρονομιά και ως τέτοια, εμπεριέχει κάποιες αξίες. Αυτές είναι :

- **Ιστορική αξία**, καθώς αποτελεί τεκμήρια δραστηριοτήτων που είχαν και συνεχίζουν να έχουν σοβαρές ιστορικές συνέπειες. Τα κίνητρα προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς βασίζονται στην οικουμενική αξία αυτών των τεκμηρίων και όχι αποκλειστικά στην ιδιαιτερότητα μεμονωμένων χώρων.
- **Κοινωνική αξία**, αφού ως τμήμα των καταλοίπων της καθημερινής ζωής συνηθισμένων ανδρών και γυναικών προσδίδει μια σημαντική αίσθηση ταυτότητας
- **Τεχνολογική και επιστημονική αξία** αφού αφηγείται την ιστορία της μεταποίησης, της μηχανικής, των κατασκευών
- **Αισθητική αξία** που αναφέρεται στην ποιότητα της αρχιτεκτονικής, της μελέτης και του σχεδιασμού
- **Σπανιότητα** ως προς την επιβίωση συγκεκριμένων διαδικασιών, την τυπολογία των χώρων και τοπίων, προσθέτει ιδιαίτερη αξία και πρέπει να αξιολογείται προσεκτικά. Τα πρώιμα ή πρωτοποριακά παραδείγματα έχουν ιδιαίτερη αξία (TICCIH, 2003).

Τα πρώιμα ή πρωτοποριακά παραδείγματα έχουν ιδιαίτερη αξία (TICCIH, 2003). Αυτές οι αξίες είναι εγγενείς στον ίδιο το χώρο, στον ιστό του, στα συστατικά του, τα μηχανήματα και το πλαίσιο, στο βιομηχανικό τοπίο, στα γραπτά τεκμήρια και επίσης

στα άυλα ίχνη της βιομηχανίας που περιέχονται ή αναφέρονται στις ανθρώπινες αναμνήσεις, τις κοινωνικές σχέσεις, τις βιοματικές εμπειρίες καθώς και στα τοπικά ήθη και συνήθειες. Η κληρονομιά δε, γενικότερα εμπεριέχει έναν πλούτο πνευματικής, πολιτιστικής ή υλικής φύσης. Σε ότι αφορά τη βιομηχανική κληρονομιά ειδικότερα, επειδή πρόκειται για ένα κληροδότημα που δεν είναι εκ πρώτης όψεως καλλιτεχνικής ή εθνολογικής φύσεως, δημιουργούνται κάποια προβλήματα κυρίως σε ότι έχει να κάνει με τις μεθόδους και το περιεχόμενό της. Τοποθετείται δε χρονικά στους τρεις τελευταίους αιώνες κατά τους οποίους αναδύθηκε και εξαπλώθηκε η εκβιομηχάνιση άρα μιλάμε για τα κληροδοτήματα των βιομηχανικών κοινωνιών από τον 18^ο αι και έπειτα (Dorrel- Ferre, 1998). Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι τα βιομηχανικά κατάλοιπα, είναι φορείς της νεώτερης μνήμης του κάθε τόπου και ως τέτοιοι ενσωματώνουν το σύνολο των επιδράσεων του πολιτισμού και του περιβάλλοντος (Rainer 1992). Επομένως από τη βιομηχανική κληρονομιά μπορούμε να αντλήσουμε πλήθος πληροφοριών για τις πολιτιστικές συνθήκες, τις πολιτικές, κοινωνικο - οικονομικές, τις τεχνικές συνθήκες και εξελίξεις, τις συνθήκες εργασίας, το δίκαιο, τα νομικά θέματα κ.ό.κ. και εκεί ακριβώς είναι που εντοπίζεται η αξία των βιομηχανικών καταλοίπων ως ιστορία του σύγχρονου ανθρώπου.

2.2 Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΩΣ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΚΛΑΔΟΥ

Με την ίδρυση το 1794 του Conservatoire Nationale des Arts et Metiers (εθνικό ίδρυμα τεχνών και επιστημών) στη Γαλλία, καθιερώνεται ουσιαστικά και η συστηματική επιστημονική μελέτη των βιομηχανικών καταλοίπων καθώς και η αναγνώριση της αξίας των βιομηχανικών κτιρίων που άρχισε από τον 19ο αιώνα στη Γαλλία, οπότε και έγινε η πρώτη προσπάθεια καταγραφής και διάσωσης του προβιομηχανικού και βιοτεχνικού τεχνικού πολιτισμού (Αγριαντώνη, 2003:42). Το πρώτο αυτό ενδιαφέρον για βιομηχανικά κατάλοιπα, περιελάμβανε μόνο μηχανήματα, τμήματα εξοπλισμού, σύνεργα κ.λ.π. Χρειάστηκαν εκατό χρόνια περίπου για να διευρυνθεί το ενδιαφέρον για τη διατήρηση της βιομηχανικής, τεχνολογικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Το 1891 ανοίγει το πρώτο ανοιχτό μουσείο στον κόσμο, το “Skansen” στην Στοκχόλμη, αποτελούμενο από κτίρια τυπικά τμήματα του Σουηδικού τοπίου. Τα μνημεία που δεν μπορούσαν να διασωθούν *in situ*, χτίστηκαν από την αρχή. Στην Γερμανία την ίδια περίοδο παρατηρείται η καθιέρωση των μνημείων τεχνικής εξέλιξης του πολιτισμού και η θεώρησή τους ως ισάξια των ιστορικών μνημείων, ενώ στην κεντρική Ευρώπη ο βιομηχανικός κλάδος εκμετάλλευσης των ορυχείων μελετάται ως προς την πολιτιστική του επίδραση και τις παλαιότερες τεχνικές προόδους του.

Φωτο1 : το υπαίθριο μουσείο στην Στοκχόλμη

Πηγή(<http://www.skansen.se/>).

Επιπλέον, η ίδρυση του “Deutsche Museum” στο Μόναχο, το 1906 έδωσε σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της βιομηχανικής συντήρησης. Την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα στη Μ.Βρετανία παρατηρείται αυξανόμενο ενδιαφέρον κάποιων ιστορικών, τόσο επαγγελματιών όσο και ερασιτεχνών που σηματοδοτεί την απαρχή ενός κινήματος διάσωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς (Devine 1998:57).Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν επίσης και τα πρώτα μουσεία που στεγάζονταν σε πρώην βιομηχανικά συγκροτήματα και έδειχναν την βιομηχανική δραστηριότητα in situ. Η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας και οι καταστροφές που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οδήγησαν σε ένα νέο μεγάλο ρεύμα τεχνικών μουσείων στις δεκαετίες του ‘20 και του ‘30, όπως το “Open Air Mining Museum” στη Ludvika της Σουηδίας, που άνοιξε το 1938, ενώ είχε ήδη αρχίσει η δημιουργία της συλλογής από τη δεκαετία του ‘20(Wedhorn1987:68).

Φωτό 2 : Το υπαίθριο μουσείο της Ludvika, τμήμα του Οικομουσείου Bergslagen, στη Σουηδία

Πηγή <http://www.ekomuseum.se>

Η σημασία όμως του τεχνικού μνημείου δεν είναι μόνο επιστημονικής και αισθητικής σημασίας αλλά και κοινωνικής: τα βιομηχανικά κατάλοιπα αποτελούν μάρτυρα της ύπαρξης μίας πολυπληθούς ομάδας εργαζομένων πολλών ειδικοτήτων (κατά άλλους ερευνητές, ολόκληρης της εργατικής τάξης) η οποία (σε αντίθεση με την αστική τάξη της εποχής) δεν είχε την δυνατότητα να αφήσει ίχνη που να αποδεικνύουν την ύπαρξή της στις επόμενες γενιές (Καλογρή et al,1986, Μαχαίρας, 1986). Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι επιπτώσεις του ήταν η αιτία για τη δημιουργία του τρίτου και

μεγαλύτερου ρεύματος για τη διατήρηση και προβολή της τεχνικής και βιομηχανικής κληρονομιάς. Ήδη από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου στη Μ.Βρετανία, κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης γεννήθηκε το ενδιαφέρον για τα βιομηχανικά μνημεία και τη συντήρησή τους. Πολύ αργότερα, από τα μέσα της δεκαετίας του '50 οπότε και άρχισαν τα πρώτα δείγματα αποβιομηχάνισης να πλήττουν την Ευρώπη αλλά και την Αμερική, άρχισε η συστηματικότερη επιστημονική μελέτη της βιομηχανικής αρχαιολογίας², και η καθιέρωση του όρου (Rainer 1992, Pinard 1992). Ορόσημο για την αναγνώριση της αξίας των βιομηχανικών καταλοίπων αποτέλεσε η ονομασία βιομηχανικών καταλοίπων όπως αποθήκες, γέφυρες, ναυπηγεία και γενικά τόσο βιομηχανικές όσο και προβιομηχανικές κατασκευές ως «τεχνικά μνημεία», δηλαδή κατάλοιπα βιομηχανικής, οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης με την ευρεία έννοια του όρου. (Slota, 1990-1991:3,7). Στη Μ.Βρετανία, μετά το '60 αναπτύσσεται ως επιστημονικός κλάδος η βιομηχανική συντήρηση (Alfrey 1992:57), ενώ το 1967 ιδρύεται το "Ironbridge Gorge Museum Trust" στη Μ. Βρετανία, το πρώτο ενός νέου είδους μουσείων, που χαρακτηρίζονταν από τη μεγάλη ποικιλία και τον συνδυασμό μουσείου και επιστημονικής έρευνας.³

Φωτό 3: Πανοραμική άποψη του Ironbridge Gorge Museum Trust, με το μουσείο να διακρίνεται στο βάθος της ομώνυμης γέφυρας

Πηγή www.ironbridge.org.uk

---

² Ο πρώτος που προσδιόρισε τον όρο «Βιομηχανική Αρχαιολογία» ήταν ο Donald Dudley, στις αρχές της δεκαετίας του '50.

³ Πρόκειται για τα λεγόμενα «περιβαλλοντικά μουσεία» που συνδυάζουν την διατήρηση in situ και την ερμηνεία και ανάπτυξη συλλογών που περιλαμβάνουν από εξοπλισμό και βιομηχανικά προϊόντα μέχρι κτιριακές εγκαταστάσεις, εργαστήρια, εργατικές κατοικίες και σιδηροδρομικά δίκτυα, που χρησίμευαν για τις ανάγκες της βιομηχανίας. Εντάσσεται, δηλαδή για πρώτη φορά το περιβάλλον της βιομηχανίας στη βιομηχανική κληρονομιά. Πέρα από τη σημασία της νέας αυτής μορφής αφήγησης της βιομηχανικής ιστορίας, τα μουσεία αυτού του τύπου πέτυχαν την προσέλκυση του κοινού και του τουρισμού (Alfrey και Putnam 1992).

Αποτέλεσε, μάλιστα, το πρότυπο για εκατοντάδες τεχνολογικά και βιομηχανικά μουσεία σε ολόκληρο τον κόσμο (Wedhorn 1987:74). Την ίδια εποχή ξεκινά στη Γαλλία η κίνηση των οικομουσείων,⁴ με στόχο τη συνεχή αλληλεπίδραση μουσείου και κοινού (θα δούμε αργότερα ένα παράδειγμα). Στη Γερμανία, μία άλλη χώρα με έντονη βιομηχανική δραστηριότητα, αναπτύχθηκε από νωρίς μεγάλο ενδιαφέρον για τη διατήρηση του βιομηχανικού παρελθόντος. Αρχικά, με την περιγραφή και διατήρηση των τεχνικών μνημείων ασχολήθηκαν κυρίως σύλλογοι μηχανικών και πατριωτικές κινήσεις της νεολαίας (Weber 1980:39). Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η ενασχόληση με τα «τεχνικά μνημεία πολιτισμού» συγκεντρώνεται στο Μόναχο και στο «Γερμανικό Μουσείο των Επιτευγμάτων των Θετικών Επιστημών και της Τεχνολογίας». Από την εποχή εκείνη ξεκινά και η απαίτηση για την δημιουργία υπαίθριου μουσείου για τη διατήρηση προβιομηχανικών και πρωτοβιομηχανικών μέσων παραγωγής (Weber 1980). Με τη λήξη του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου όλες οι προσπάθειες επικεντρώνονται στην αποκατάσταση μνημείων τη τέχνης και μόνο μετά τις πρώτες μεγάλες κρίσεις της δεκαετίας του '60, που οδήγησαν στο κλείσιμο πλήθους βιομηχανιών και στον «θάνατο των ορυχείων», δημιουργήθηκε η ανάγκη να ληφθούν υπόψη τα σημαντικότερα τεχνικά μνημεία. Τότε ακριβώς γίνεται για πρώτη φορά αντιληπτή η επιρροή της Μ. Βρετανίας στη βιομηχανική συντήρηση (Weber 1980:432), ενώ σήμερα η Μ. Βρετανία θεωρείται πατρίδα της βιομηχανικής συντήρησης, αφού εκεί αναπτύχθηκαν, στα μέσα της δεκαετίας του 1950 οι σημαντικές τάσεις που οδήγησαν στη δημιουργία του επιστημονικού αυτού κλάδου στη Δυτική Ευρώπη. Στην Πολωνία συντάσσεται το 1962 ειδικός νόμος για την προστασία των βιομηχανικών μνημείων, ενώ το 1973 έχουμε το πρώτο διεθνές συνέδριο στο "Ironbridge Gorge Museum Trust", όπου συναντήθηκαν για πρώτη φορά ενδιαφερόμενοι για τα θέματα της βιομηχανικής αρχαιολογίας από όλο τον κόσμο (Wedhorn 1987). Αργότερα, στη δεκαετία του '70, το Συμβούλιο της Ευρώπης

⁴ Ο όρος οικομουσείο εισήχθη στην επιστήμη της μουσειολογίας το 1971 από τους Georges Henry Riviere και Hughes de Varine. «*Το οικομουσείο είναι ένας δυναμικός τρόπος με τον οποίο οι κοινότητες διατηρούν, ερμηνεύουν και διαχειρίζονται την κληρονομιά με σκοπό την αειφόρο ανάπτυξη. Το οικομουσείο βασίζεται σε μία τοπική κοινωνική συμφωνία*». Το οικομουσείο είναι μία κατ' ουσίαν πολιτιστική διαδικασία, που ταυτίζεται με μία κοινότητα (πληθυσμό), σε ένα γεωγραφικό χώρο, χρησιμοποιώντας την κοινή κληρονομιά ως πόρο ανάπτυξης σε αντίθεση με το πιο κλασικό μουσείο, που χαρακτηρίζεται από μία συλλογή σε ένα κτίριο για ένα κοινό επισκεπτών. (<http://wsdata.com/en/2012-01-12/osservatorioecomusei.net-domain-information.html>)

συντέλεσε στην αφύπνιση του ενδιαφέροντος για τα βιομηχανικά μνημεία μέσω της υπογραφής της σύμβασης της προστασίας για την παγκόσμια φυσική και πολιτιστική κληρονομιά (Μυλωνόπουλος, 2007). Το ενδιαφέρον αυτό μεγάλωσε ιδιαίτερα μετά την έκθεση του Αμστερνταμ, το 1975, με θέμα την Ευρωπαϊκή Αρχιτεκτονική Κληρονομιά (Παπαγιανοπούλου, 2007:3). Το 2003 οι αρχές της βιομηχανικής κληρονομιάς θεωρητικοποιήθηκαν και έλαβαν όπως προαναφέρθηκε την μορφή χάρτας, την χάρτα του Nizhny Tagil, ενώ πολλά αναγνωρισμένα βιομηχανικά κατάλοιπα χαρακτηρίζονται ως μνημεία παγκόσμιας κληρονομιάς από την UNESCO (Μπελαβίλας, 2010:1-3). Τις τελευταίες δεκαετίες έχει δημιουργηθεί σε ολόκληρο τον κόσμο ένα κλίμα ενθουσιασμού για τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς, ακόμα και σε χώρες και πόλεις που είναι κέντρα της κλασσικής τέχνης, όπως η Βενετία, όπου το 1980 παρουσιάζεται η έκθεση με τίτλο “Venezia, citta industriale”, ενώ το 1977 ιδρύεται στην Ιαπωνία η “Society for Industrial Archaeology” (Wedhorn 1987:68). Οι αντιλήψεις περί βιομηχανικής κληρονομιάς στήριξαν, επίσης, και πολλά προγράμματα αστικής ανάπλασης όπως θα δούμε και παρακάτω, σε περιοχές που είχαν μακρόχρονη βιομηχανική ιστορία και κατέληξαν με ένα πλήθος εγκαταλειμμένων και ενεργών βιομηχανιών λόγω της αποβιομηχάνισης. Σήμερα, οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες έχουν αποδεχθεί τη σημασία της βιομηχανικής κληρονομιάς, η οποία διασφαλίζεται από το γενικό νομοθετικό πλαίσιο που ισχύει για την προστασία και διατήρηση μνημείων και χώρων (Wedhorn 1987). Γενικά στα σοσιαλιστικά κράτη, η διατήρηση του βιομηχανικού παρελθόντος, ήταν πολύ ισχυρότερα ενσωματωμένη στη γενική εκπαιδευτική διαδικασία απ’ ό,τι στη Δυτική Ευρώπη γιατί στις χώρες αυτές η βιομηχανική ιστορία γίνεται κατανοητή με έντονα κοινωνικό-πολιτικό τρόπο. Σύμφωνα με την θεώρηση αυτή, η αναγνώριση της σημασίας των τεχνικών και παραγωγικών επιτευγμάτων αποτελεί απότιση τιμής στις δραστηριότητες της εργατικής τάξης, και για τον λόγο αυτό η συντήρηση των τεχνικών μνημείων αποτελεί «δικαίωμα και σοβαρή υποχρέωση» αυτής. Ανακεφαλαιώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συστηματική εξερεύνηση της βιομηχανικής κληρονομιάς ξεκίνησε στην Αγγλία γεγονός που οφείλεται σε διάφορους παράγοντες. Πρώτα από όλα, ο πρώιμος χαρακτήρας της αγγλικής βιομηχανικής επανάστασης η οποία όχι μόνο επηρέασε αλλά καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας και των αστικών και αγροτικών οικισμών κατά τη διάρκειά της. Επιπλέον, η αποβιομηχάνιση που ακολούθησε

αργότερα, έπληξε με μεγάλη δριμύτητα μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, πριν από κάθε άλλη εκβιομηχανισμένη χώρα (Andrieux 1992:12). Η χρονική διαφορά στην αναγνώριση της αξίας της βιομηχανικής κληρονομιάς, επηρεάστηκε και από άλλους παράγοντες ωστόσο, όπως αναφέρει ο De Roux (2000). Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η καθυστέρηση στην αναγνώριση και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς στις χώρες της Νότιας Ευρώπης σε σχέση με τη Γερμανία και τη Σκανδιναβία, οφείλεται σε θρησκευτικούς λόγους, γεγονός στο οποίο θα μπορούσαμε να πούμε ότι οφείλονται και οι διαφορετικές προσεγγίσεις στους ορισμούς. Συγκεκριμένα, επισημαίνει πως ο τεχνικός πολιτισμός ποτέ δεν έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στη Γαλλία, την Ιταλία και την Ισπανία, στις οποίες επικρατούσαν πάντα οι παραδόσεις του καθολικισμού. Σε αυτές τις χώρες θεωρείται μία κατάρα συνυφασμένη με τον πόνο και την τιμωρία, ως απόρροια των όσων αναφέρει η Γένεσις (3,12), για την τιμωρία των πρωτόπλαστων τον διωγμό τους από τον Παράδεισο και την ανάγκη για εργασία. Αντίθετα, στους προτεστάντες, η εργασία είναι μια θετική αξία αφού η επαγγελματική επιτυχία είναι σημάδι της θείας ευμένειας. Ο συγγραφέας πολύ εύστοχα τονίζει επομένως ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στη Γερμανία ή στη Μεγάλη Βρετανία η βιομηχανική κληρονομιά αναδείχθηκε πολύ νωρίς, ενώ στη Νότια Ευρώπη καταστρέφεται όταν εξαφανιστεί η πρώτη χρήση της. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι όχι μόνο η ερμηνεία, αλλά και η διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι πράγματι μία υποκειμενική υπόθεση αφού επηρεάζεται όχι μόνο από τις προσωπικές εμπειρίες του καθενός, αλλά και από το περιβάλλον στο οποίο έχει ζήσει, ακόμη και τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Οι παραπάνω διαπιστώσεις θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύουν σε μεγάλο βαθμό και για την Ελλάδα. Όπως διαπιστώνει πολύ σωστά και η Τραγανού-Δεληγιάννη (2001:6), *«η βιομηχανική κληρονομιά δεν γίνεται αποδεκτή μέχρι σήμερα από τους περισσότερους Έλληνες ως βασικό στοιχείο της ταυτότητάς τους, αν και τους είναι εξαιρετικά οικεία»*. Αυτό, οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι δεν έγινε η απαιτούμενη ερμηνεία του τεχνικού πολιτισμού και δεν επιτεύχθηκε η «μετάγχιση των μηνυμάτων των μνημείων της εργασίας και της τεχνικής έμπνευσης σε όσους από τους νεώτερους δεν είχαν την τύχη να ζήσουν αυτόν τον κόσμο της εργασίας».

2.3 ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Εκτός από τους διεθνείς οργανισμούς που προαναφέρθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο σε σχέση με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς έχουν ιδρυθεί οργανισμοί και σε εθνικό επίπεδο με σκοπό την προστασία και μελέτη της βιομηχανικής κληρονομιάς της αντίστοιχης χώρας όπου δραστηριοποιούνται. Ανάμεσα σε αυτούς, συγκαταλέγονται και οι παρακάτω :

- **Η CILAC** (Comité d'information et de liaison pour l'archéologie, l'étude et la mise en valeur du patrimoine industriel) που ιδρύθηκε το 1979 και είναι μια μη κερδοσκοπική ένωση που προήλθε από την σύγκλιση διάφορων χωρών και ρευμάτων από τομείς της πανεπιστημιακής έρευνας και της μουσειολογίας της Γαλλίας, όπως το Κέντρο Ιστορικών Ερευνών της Σχολής Ανωτέρων Σπουδών στις Κοινωνικές Επιστήμες (EHESS), το Κέντρο τεκμηρίωσης και ιστορίας των τεχνικών του Εθνικού Ινστιτούτου των Τεχνών και των Επαγγελματιών (CNAM), την Ένωση για την υλική ιστορία του βιομηχανικού πολιτισμού της Λυών, το οικομουσείο της κοινότητας Le Creusot- Montceau- Les Mines και το Ινστιτούτο Επιχειρήσεων (<http://www.cilac.com/>)
- **Η διεθνής επιτροπή για τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς (TICCIH)**, είναι ένας διεθνής οργανισμός με σκοπό τη διατήρηση, την έρευνα, την τεκμηρίωση και την ερμηνεία της βιομηχανικής κληρονομιάς. Είναι ειδικός σύμβουλος του ICOMOS σε θέματα βιομηχανικής κληρονομιάς. Το 2000 το TICCIH δημιούργησε ειδικές θεματικές επιτροπές (πχ. Ορυχείων και μεταλλουργίας, βιομηχανιών ειδών διατροφής, βιομηχανιών κλωστουφαντουργίας κλπ.) με σκοπό τη δραστηριοποίησή τους ανά βιομηχανικό κλάδο, ώστε να προωθηθούν και να υποστηριχθούν ερευνητικές εργασίες, να υποβοηθηθούν ενέργειες προστασίας τοποθεσιών και να διενεργηθούν ανταλλαγές εμπειριών που θα συμβάλλουν στην κυκλοφορία της πληροφόρησης και της ενημέρωσης. (<http://www.mnactec.com/TICCIH/>)

- **Η ευρωπαϊκή ομοσπονδία ενώσεων βιομηχανικής και τεχνικής κληρονομιάς (E-FAITH)**, είναι ένα ευρωπαϊκό δίκτυο μη κερδοσκοπικών, μη κυβερνητικών οργανώσεων των οποίων οι στόχοι είναι η προώθηση της μελέτης και η έρευνα στην καταγραφή, διατήρηση, διαχείριση και ερμηνεία της βιομηχανικής και της τεχνικής κληρονομιάς καθώς και η διευκόλυνση της συνεργασίας στην Ευρώπη μεταξύ αυτών που ασχολούνται με αυτές τις δραστηριότητες (<http://www.e-faith.org>)
- **Το μη κερδοσκοπικό Ινστιτούτο Νέου Βιομηχανικού Πολιτισμού**, το οποίο συστάθηκε με σκοπό τη διεξαγωγή εφαρμοσμένης έρευνας και ανάπτυξης στους τομείς της αρχιτεκτονικής , της πολεοδομίας και του περιφερειακού σχεδιασμού, ενώ άλλα διεπιστημονικά ερευνητικά πεδία του είναι οι διαδικασίες παραγωγής, οι κοινωνικές παράμετροι, η επιρροή των οικονομικών παραγόντων και ο νέος βιομηχανικός πολιτισμός καθώς και ο τουρισμός(<http://www.inik.eu/>)
- **Η Διεθνής Επιτροπή για την Ιστορία της Τεχνολογίας (International Committee for the History of Technology/ ICOTEC)**, ιδρύθηκε στο Παρίσι το 1968 με σκοπό την ύπαρξη ενός φόρουμ ακαδημαϊκών και ερευνητών για την ιστορία της τεχνολογίας
- **Η Ιταλική Ένωση για τη Βιομηχανική Αρχαιολογία (AIPAI)** που ιδρύθηκε το 1997 και αριθμεί 300 μέλη (<http://www.patrimoniointerindustriale.it/>)
- **Η Εταιρεία Βιομηχανικής Αρχαιολογίας (SIA)** στις ΗΠΑ (<http://www.sia-web.org>)
- **Η Ένωση για την Βιομηχανική Αρχαιολογία (AIA)** στη Μεγάλη Βρετανία (<http://www.industrial-archaeology.org.uk>)
- **Η Ένωση Βιομηχανικής Κληρονομιάς της Ιρλανδίας** (ιδρύθηκε το 1996)
- **Η Φλαμανδική Ένωση για την Βιομηχανική Αρχαιολογία** που ιδρύθηκε το 1978 στη Φλάνδρα του Βελγίου (<http://www.cnam.fr>)

Τέλος, σε εθνικό επίπεδο σε πολλές χώρες υπάρχουν κοινωφελή ιδρύματα, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και ΜΚΟ που έχουν σκοπό τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς (πχ το Ινστιτούτο Μελέτης της Τοπικής Ιστορίας των Επιχειρήσεων/ I.M.T.I.I.E. στην Ελλάδα).

2.4 ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Σύμφωνα με τους Καλόγηρη et al. (1986) «από την ερεύρεση του Τζέιμς Βατ μέχρι τις μέρες μας, η βιομηχανία ανακαλύφθηκε τρεις φορές : Μία πρώτη φορά από την επιχειρηματική αστική τάξη ως εργαλείο οικονομικής και κοινωνικής κυριαρχίας. Μία δεύτερη από την τέχνη ως εργαλείο αισθητικής ανανέωσης και κοινωνικής κριτικής στη διάρκεια του '20 και μία τρίτη πρόσφατα, από την επιστήμη ως εργαλείο διατήρησης της μνήμης». Η βιομηχανική ιστορία μίας χώρας είναι σημαντική γιατί αποκαλύπτει την αναπαραγωγή των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής (της κοινωνικής οικονομίας), στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού ως αποτέλεσμα της συνεχούς και πολύμορφης παρέμβασης του κράτους (Χατζηιωσής, 1993:15). Η βιομηχανική παραγωγή στην Ελλάδα ακολούθησε διαφορετικά πορεία από ότι στην Ευρώπη. Ο 19^{ος} αιώνας αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία της ανθρωπότητας, καθώς συντελέσθηκαν αλλαγές, αναγκαίες προϋποθέσεις ώστε να εμφανιστεί αυτό που όλοι γνωρίζουμε ως βιομηχανική επανάσταση. Προϋποθέσεις όπως εξάπλωση του εμπορίου χάρη στην εύρεση πρώτων υλών από τις αποικίες, η άνοδος της αστικής τάξης και η πολιτική σταθερότητα που επικρατούσε τότε, σίγουρα έκαναν δυνατή την ταχεία εκβιομηχάνιση. Η Βιομηχανική επανάσταση ήταν ένα ιδιαίτερα σύνθετο σύστημα ραγδαίων μεταβολών και ανακατατάξεων - τεχνικών, οικονομικών, κοινωνικών και πνευματικών -, οι οποίες οδήγησαν για πρώτη φορά στην εμφάνιση της "εκβιομηχανισμένης" (industrialized) κοινωνίας στη Μεγάλη Βρετανία μεταξύ των ετών 1760 - 1860. Την αλλαγή αυτή ακολούθησαν ανάλογες, αλλά όχι και ταυτόσημες βιομηχανικές επαναστάσεις και στις άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες που από την αγροτική κυρίως μορφή τους επέφεραν την εκβιομηχάνισή τους. Ιδιαίτερα επηρεάστηκε η Γαλλία και αργότερα οι ΗΠΑ σε σχέση με το τρόπο λειτουργίας και ανάπτυξης της οικονομίας και της δομής της κοινωνίας. Οι ιδέες του διαφωτισμού που κυριαρχούσαν την εποχή αυτή, ήρθαν να ντύσουν με το πνευματικό μανδύα το σύνολο των μεταρρυθμίσεων και στον ιδεολογικό μεταρρυθμιστικό χάρτη. (

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%B9%CE%BF%CE%BC%CE%B7%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B5%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7). Τη βιομηχανική επανάσταση καθορίζει εκτός από τα

επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα η βελτίωση των μεταφορών, του οδικού δικτύου και η κατασκευή των πλωτών οδών που επέτρεψε τη μαζική διακίνηση των

εμπορευμάτων, εξασφαλίζοντας έτσι την ύπαρξη μιας σχεδόν ομοιογενούς αγοράς (Benevolo και Λαζαρίδης, 1974 :91-113). Τα νέα οικονομικά δεδομένα, όπως ήταν φυσικό επηρέασαν και τη χωρικό-κοινωνική οργάνωση της ζωής. Οι πόλεις ξαφνικά δέχτηκαν ένα μεγάλο κύμα αστικοποίησης, ενώ ταυτόχρονα η ύπαιθρος μαράζωσε.

Φωτό4: Παιδική εργασία στο Λονδίνο, κέντρο της βιομηχανικής επανάστασης

Πηγή: http://www.billiesilvey.com/social_effects.html

Ανατράπηκε το πολεοδομικό μοντέλο που επικρατούσε μέχρι τότε των μικρών και διάσπαρτων πόλεων και στη θέση τους αναδύθηκαν πυκνοκατοικημένες περιοχές, με συχνά άσχημες συνθήκες διαβίωσης και ποιότητα αστικού χώρου. Οι απασχολητοί αγρότες, χωρίς καμιά εκπαίδευση και κατά κανόνα αναλφάβητοι, συνέρρευσαν στις πόλεις για να εργαστούν στις φάμπρικες της εποχής, ενώ ανθούσε και η παιδική εργασία μέσα σε συνθήκες εξαθλίωσης. Αυτή η ταυτόχρονη μεταβολή τύπου εργασίας και αντικειμένου απασχόλησης, μαζί με το μεγάλο αριθμό διαθέσιμων εργατικών χεριών, δεν άργησαν να φέρουν σημαντικές κοινωνικές εκρήξεις και ανακατατάξεις.

2.5 Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Δεδομένου ότι η εκβιομηχάνιση της χώρας μας ακολούθησε ένα διαφορετικό μοντέλο σε σχέση με την έντονη βιομηχανική επανάσταση που βίωσαν οι άλλες χώρες της Ευρώπης, θα ήταν χρήσιμο να κάνουμε μία σύντομη ιστορική ανασκόπηση στην πορεία της βιομηχανικής παραγωγής στην Ελλάδα. Μιλάμε βέβαια για την ιστορική πορεία της βιομηχανίας στη νεώτερη Ελλάδα από το 1830, έτος σταθμό, αφού είναι και η χρονολογία της ανεξαρτησίας από την οθωμανική αυτοκρατορία. Σκοπός της σύντομης αναφοράς είναι να κατανοήσουμε το μέγεθος και το είδος της βιομηχανίας που αναπτύχθηκε στη χώρα μας, αλλά και να υπάρχει μέτρο σύγκρισης σε σχέση με τα πρότυπα διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς άλλων χωρών. Στην ανεξάρτητη Ελλάδα του 1830, μια χώρα που μόλις είχε βγει από το μακροχρόνιο πόλεμο για την ανεξαρτησία της, αγροτική και αραιοκατοικημένη, δεν είχε νόημα να μιλάει κανείς για εκβιομηχάνιση. (Αγριαντώνη 1986: 15-51, 53-61, 98-105.) Ουσιαστικά μιλάμε για μία αγροτική οικονομία, αφού δεν υφίσταντο αστικά κέντρα με τον κύριο όγκο του πληθυσμού να κατοικεί στην ύπαιθρο, ενώ οι φυσικοί πόροι δεν αξιοποιούνταν συστηματικά. Παρά το ότι κυριαρχούσε μία «στατική» οικονομία υπαίθρου, με τις οικογένειες να είναι αυτάρκειες, δεν έλειψαν οι προσπάθειες δημιουργίας κάποιου είδους βιομηχανίας, βασισμένης κυρίως σε γαλλικά πρότυπα (συγκεντρωμένες μονάδες παραγωγής). Έτσι, υπάρχουν ερευνητές όπως ο Χατζηιωσήφ (1993:16), που υποστηρίζει ότι η πρώτη σταδιοδρομία της ελληνικής βιομηχανίας ξεκινά το 1830 και τερματίζεται στις αρχές της δεκαετίας του '50 την περίοδο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης. Αυτές οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας βιομηχανικών μονάδων σε γενικές γραμμές απέτυχαν παρά το γεγονός ότι διευκολύνθηκαν από το Οθωμικό κράτος και τις κυβερνήσεις που ακολούθησαν, αφού δεν ήταν σε θέση να τις χρηματοδοτήσουν λόγω της άσχημης οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε. Άλλοι παράγοντες που δυσχέραιναν την βιομηχανική παραγωγή, είναι η έλλειψη οικονομίας αγοράς, κοινωνικής διαφοροποίησης και σαφούς διαχωρισμού εργασίας, απολύτως λογικό αν αναλογιστούμε ότι μιλάμε για μία χώρα που ο πληθυσμός της διανέμονταν σε μικρούς αγροτικούς οικισμούς. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι δεν υπήρξε κανένα σχέδιο για ανάπτυξη βαριάς βιομηχανίας, μεταλλουργίας ή κατεργασίας μετάλλων. Το

ενδιαφέρον ήταν και έμεινε στραμμένο κυρίως στο μεταποιητικό τομέα (υφαντουργία, βυρσοδεψία, αλευροβιομηχανία κ.α.) με κυρίαρχο πρότυπο παραγωγής εκείνη την εποχή τα μικρά οικογενειακά εργαστήρια και βιοτεχνίες.

Φωτό5: Οικοτεχνία, επεξεργασία σταφίδας στο Αίγιο

Πηγή: Χατζηιωσήφ ???

Από το 1850 και έπειτα, ορισμένοι παράγοντες που αφορούσαν την αύξηση της εξαγωγικής ζήτησης (η γαλλική αγορά απορρόφησε σχεδόν όλη την πρώτη ύλη για παραγωγή μεταξιού, λόγω της καταστροφής των ντόπιων καλλιεργειών), οδήγησαν στην ενδυνάμωση του πρώτου βιομηχανικού τομέα στην Ελλάδα, την μεταξοκλωστική, με την έννοια της συστηματικής μεταποιητικής δραστηριότητας, στεγασμένης σε συγκεντρωμένες μονάδες παραγωγής, παρόλο που κυριαρχεί η εμπορική του διάσταση. (Αγριαντώνη 1986 : 56, Λυμπεράκη 1991: 99.) Η μεταξοκλωστική γνώρισε ραγδαία ανάπτυξη κατά τη δεκαετία του 1880, παράλληλα με την επιδημία που έπληξε την παραγωγή μεταξιού στη Γαλλία και παρόλο που η εμπορική πλευρά εξακολούθησε να κυριαρχεί, καθιερώθηκε το εργοστασιακό σύστημα. (Λυμπεράκη 1991: 98-99.), ενώ ανάλογη ανάπτυξη θα γνωρίσουν και οι τομείς της βυρσοδεψίας και της ναυπηγικής, με έδρα τους τον πρώτο βιομηχανικό πυρήνα της Ελλάδος, την Ερμούπολη της Σύρου. (Τραυλός 1989:28.). Παράλληλα, αναπτύσσεται και διαμορφώνεται σταθερά, ο Πειραιάς ως το πιο σημαντικό λιμάνι της χώρας με τον πληθυσμό του, από 6.452 κατοίκους το 1869 να φτάνει τους 21.626 το 1879, ενώ αποκτά και σιδηροδρομικό δίκτυο το 1867, (Καμπούρογλου 1985: 49). Επίσης, την περίοδο αυτή αναπτύσσεται ένας ακόμη «βαρύς» μεταποιητικός βιομηχανικός τομέας με έδρα τον Πειραιά, ο

σιδηρουργικός. Τα αντίστοιχα εργαστήρια, αν και οργανωμένα με βάση τη βιοτεχνική αρχή συνέβαλλαν στη γενικότερη βιομηχανική ανάπτυξη με αποτέλεσμα στην περιοχή του Πειραιά να συγκεντρωθεί το 51% του εργατικού δυναμικού και το 34% όλων των μηχανημάτων που ήταν εγκατεστημένα στη χώρα, ως επί το πλείστον σύγχρονα. (Λυμπεράκη 1991:105). Παράλληλα η Αθήνα αρχίζει να μεταμορφώνεται σε αστικό κέντρο. Με άλλα λόγια, οι απαρχές της εκβιομηχάνισης της χώρας τοποθετούνται στην περίοδο 1868-1875, ενώ θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η επιτάχυνση της βιομηχανίας για την νεώτερη Ελλάδα, αρχίζει αυτήν την περίοδο.

Φωτό: Εργοστάσιο Φωταερίου Αθηνών (Γκάτσι)

Πηγή: Χατζηιωσήφ

Παρόλο που οι διαδικασίες αυτές σίγουρα διέφεραν από την πορεία των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών και των Η.Π.Α., βασίστηκαν ακριβώς στο ήδη προηγμένο επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης αυτών. Συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις και τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως οι ασταθείς πολιτικές συνθήκες, η εστίαση του ελληνικού κεφαλαίου στη ναυτιλία και το εμπόριο αντί της παραγωγής, η μικρή εξειδικευμένη εργατική δύναμη, η ανεπάρκεια του συστήματος μεταφορών στην ξηρά και η πολιτική δασμολόγησης, οδήγησαν στην αργή και αντιφατική ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Αυτό βέβαια δεν εμπόδισε να συμβούν ποιοτικοί μετασχηματισμοί σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας, από ρροια της βιομηχανικής επανάστασης στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, μετασχηματισμοί που ολοκληρώθηκαν κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Κατά την περίοδο των 40 χρόνων που καλύπτουν τη μετάβαση από τον 19^ο αιώνα στον 20^ο, δημιουργήθηκαν

οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της βιομηχανίας μετά το 1920, με κυριότερη την αύξηση της ελληνικής κυριότητας με την ανάκτηση του μεγαλύτερου τμήματος της Μακεδονίας, της Νότιας Ηπείρου και κάποιων νησιών του Αιγαίου. Η εδαφική αυτή αύξηση της επικράτειας είχε σαν αποτέλεσμα και την αύξηση βέβαια του πληθυσμού (κατά 78%) και κατά συνέπεια του εργατικού δυναμικού αλλά και της εσωτερικής αγοράς. Ωστόσο, ο αριθμός των εργοστασίων της περιόδου 1867-1920 παραμένει πολύ μικρός, ενώ στην πλειοψηφία τους οι επιχειρήσεις εξακολουθούσαν να είναι μικρές οικογενειακές μονάδες, που είχαν τα χαρακτηριστικά της οικοτεχνίας και δε βασίζονταν στη μισθωτή εργασία. Παρά την αύξηση των ρυθμών συγκέντρωσης των ελληνικών κεφαλαίων μετά το 1918, το μέγεθος των μεταποιητικών μονάδων, έμενε εξαιρετικά περιορισμένο. Μεταξύ 1880 και 1922 πάρθηκαν μια σειρά μέτρων με σκοπό τον εκσυγχρονισμό της χώρας και την κρατική παρέμβαση στην οικονομία της. Οι διαδοχικές υποτιμήσεις του εθνικού νομίσματος, η καθιέρωση προστατευτικών φόρων στα εισαγόμενα προϊόντα και η εισροή κεφαλαιούχων ξένων και Ελλήνων της διασποράς, οδήγησαν σε κάποια μικρή ανάπτυξη. Ταυτόχρονα, τα ιστορικά γεγονότα που σημάδεψαν την δεκαετία του 1920, είχαν θεμελιώδεις επιπτώσεις στην οικονομία της χώρας με κυριότερη τη μικρασιατική καταστροφή (1922) που είχε ως αποτέλεσμα την μαζική εισροή προσφύγων από τη μικρά Ασία στην Ελλάδα, της τάξεως του 30% του υπάρχοντος πληθυσμού (5.000.000), που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της χώρας.

Φωτό6: Εργάτριες στην Ελληνική Εριουργία, στη μεγάλη αίθουσα των υφασμάτων, 1921

Πηγή: Χατζηιωσήφ

Οι πρό σφυγες αποτέλεσαν ένα μεγάλο, φθηνό και ικανό εργατικό δυναμικό και εγκαταστάθηκαν κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ απασχολήθηκαν κυρίως στον κλωστοϋφαντουργικό τομέα. Παράλληλα, τον ίδιο καιρό παρατηρούνταν και μία σταδιακή μαζική μετακίνηση των εργαζομένων από τον πρωτογενή τομέα στον δευτερογενή που ξεκίνησε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι στην Ελλάδα, φαινόμενο που μπορεί να ερμηνευτεί ως μια διαδικασία απογύμνωσης των εργαζομένων από την ιδιοκτησία των μέσω παραγωγής και σηματοδοτεί την πορεία της βιομηχανίας στη χώρα μας. Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Πολύζος (1998:20), *«η Ελλάδα δεν έζησε τη βιομηχανική επανάσταση με τον τρόπο που τη βίωσε η Κεντρική Ευρώπη και ούτε έχει να επιδείξει τη βαριά βιομηχανία άλλων χωρών»*. Ωστόσο, δεν παύει να έχει τη δική της ιστορία σε αυτόν τον τομέα, μόνο που παραμένει άγραφη όπως ο ίδιος παρατηρεί. Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, η Ελλάδα γνώρισε ένα νέο κύμα εισροής ξένου κεφαλαίου από την κοινωνία των Εθνών ως βοήθεια για την αποκατάσταση των προσφύγων και ως κρατικές επιχορηγήσεις δημοσίων έργων και παραγωγικών δραστηριοτήτων. Στο ίδιο διάστημα, το ντόπιο κεφάλαιο άρχισε να προσανατολίζεται σε επενδύσεις στον τομέα της μεταποίησης και η βιομηχανία να λειτουργεί ως δυναμικός τομέας της ελληνικής οικονομίας. Αργότερα, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929-30 προκάλεσε επιβράδυνση του ρυθμού ανάπτυξης, που διακόπηκε σε όλη τη δεκαετία του '40. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας, σφραγίζεται κυρίως από τους μεγάλους εκσυγχρονισμούς του σχεδίου Marshall της δεκαετίας του '50. Η ανάπτυξη των κλάδων των πετρελαιοειδών και των ναυπηγείων στις δυτικές ακτές του Σαρωνικού και η έκρηξη του κλάδου παραγωγής οικοδομικών προϊόντων, δημιουργεί την τελευταία γενιά βιομηχανικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα για τον 20^ο αιώνα. (Μπελαβίλας 1998:31). Κατά τη δεκαετία του '60 η συμβολή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ, ξεπέρασε το ποσοστό του γεωργικού τομέα. Η αιτία αυτής της ανάπτυξης ήταν περισσότερο εξωγενής παρά ενδογενής, αφού βασιζόνταν στο ξένο κεφάλαιο. Έτσι η Ελλάδα ακολούθησε διαφορετική πορεία για την εκβιομηχάνισή της από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και δεν κατάφερε να εξαλείψει τα χαρακτηριστικά της «υπανάπτυξης» που σημάδεψαν την περίοδο 1922-60. (Δεμίρη 1991: 17-23). Από τις αρχές της δεκαετίας του '70 μέχρι και το '80, αν και περίοδος κρίσης και ενσωμάτωσης της βιομηχανίας στην Ε.Ο.Κ., παρατηρούνται τάσεις

βελτίωσης της θέσης της βιομηχανίας, καθώς αυξάνεται η εξαγωγική επίδοσή της και μειώνεται η εισαγωγική διείσδυση. (Γιαννίτσης 1988: 164). Κοινή διαπίστωση από τη γενική βιβλιογραφία είναι ότι η Ελλάδα παρουσιάζει εκβιομηχάνιση εξαρτημένη από την εξωτερική αγορά, το ξένο κεφάλαιο και χρησιμοποιεί τεχνολογία που δεν είναι γηγενής, ενώ υπάρχει έλλειψη βιομηχανικής βάσης (Δεμίρη 1991: 19). Τέλος, παρά την σαφώς μικρότερη σε έκταση και ρυθμό εκβιομηχάνιση της Ελλάδας σε σχέση με τις βιομηχανικά προηγμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής, στη διάρκεια των εκατό περίπου χρόνων που χωρίζουν την εποχή της «απογείωσης» της ελληνικής βιομηχανίας (1860-1875) έως την περίοδο της αποβιομηχάνισης, που ξεκίνησε στην Ελλάδα από τη δεκαετία του '60 έως το '80, στα πλαίσια ενός ευρύτερου βιομηχανικού πλαισίου (Μπελαβίλας και Αδάμη, 1998:32, 51), αναπτύχθηκαν ορισμένοι βιομηχανικοί τομείς εξαιρετικά σημαντικοί για την οικονομία της χώρας και χτίστηκαν εκατοντάδες εργοστάσια σε όλη την επικράτεια και σε ορισμένες περιπτώσεις, όρισαν βιομηχανικές περιοχές λόγω της αποκλειστικής τους συγκέντρωσης σε ένα χώρο. Συνοπτικά αναφέρουμε ότι οι κυριότεροι τομείς είναι οι παρακάτω:

- **Ενέργεια**
- **Κλωστοϋφαντουργία-μεταξουργία**
- **Μεταλλεία**
- **Μεταλλουργία- Μηχανουργία**

2.6 ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Όπως είδαμε και παραπάνω , η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα ακολούθησε ένα διαφορετικό πιο «ήπιο» θα λέγαμε πρότυπο σε σχέση με τις άλλες χώρες της Ευρώπης. Η χώρα δεν βίωσε την βιομηχανική επανάσταση τόσο έντονα, ούτε υπέστη σε εξίσου μεγάλο βαθμό αλλαγές στο κοινωνικο-οικονομικό της προφίλ . Η βιομηχανική παραγωγή δεν παύει όμως να άφησε πίσω της βιομηχανικά κατάλοιπα, χαρακτηριστικής αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας. Το ενδιαφέρον για την διατήρηση των βιομηχανικών καταλοίπων ξεκίνησε περίπου στα τέλη της δεκαετίας του '80 με κύριους πρωταγωνιστές το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα της ΕΤΒΑ και το περιοδικό Αρχαιολογία. Αργότερα με την ίδρυση του ελληνικού τμήματος TICCIH θεμελιώνεται και η επιδίωξη συντονισμού των προσπαθειών διάσωσης βιομηχανικών τοπίων ανά την Ελλάδα, ενώ τη δεκαετία του '90 άρχισαν οι πρώτες προσπάθειες απογραφής της βιομηχανικής κληρονομιάς της Ελλάδας. Λόγω του πολύ πρόσφατου παρελθόντος του ενδιαφέροντος για την διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς , δε θεωρείται και παράδοξο ότι το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο προστασίας παρουσιάζεται ως μη εξειδικευμένο, ενώ ειδικότερα η νομοθεσία παρέχει μόνο έμμεσα εργαλεία για την προστασία αυτή. (Δωροβίνης 1998:55-61). Θα μπορούσαμε να πούμε επίσης ότι παρατηρείται γενικότερα μια καθυστέρηση ως προς τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού θεσμικού και διοικητικού πλαισίου διαχείρισης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στην οποία εμπεριέχονται αορίστως τα βιομηχανικά κτίρια (ως κελύφη), που παρεμποδίζεται από τη διαιώνιση μιας νοοτροπίας απαξίας ως προς κτίρια και αντικείμενα των νεώτερων χρόνων σε σχέση με τα αντίστοιχα της αρχαιότητας . Η εξέλιξη του ελληνικού Δικαίου προς την κατεύθυνση του ενδιαφέροντος για τη βιομηχανική κληρονομιά οφείλεται σε καθαρά εξωγενείς παράγοντες , δηλαδή στην υπογραφή διεθνών συμβάσεων προστασίας , που ενσωματώνονται (όπως εξάλλου γενικότερα οι διεθνείς και ευρωπαϊκές συμβάσεις) πάντα με μεγάλη καθυστέρηση. Το πρώτο σχετικό νομοθέτημα, ο Ν.1469/1950 καθορίζει τα «περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830». Πιο συγκεκριμένα, χαρακτηρίζονται ως τέτοια ζωγραφικά, γλυπτικά και αρχιτεκτονικά έργα και έργα προηγμένης βιοτεχνίας ή αξιόλογης λαϊκής τέχνης μεταγενέστερων του έτους

1830 (άρθ. 1 παρ. 3). Επιπρόσθετα ο Νόμος ορίζει στο άρθ. 5 ότι «κτίσματα έχοντα ιστορικής σπουδαιότητα, νεότερα του 1830 ως και ιστορικοί τόποι δύνανται να υπαχθώσιν στην κατηγορία των καλλιτεχνικών και ιστορικών μνημείων και οικοδομημάτων παλαιότερων του 1830» (άρθ. 53 του Ν. 5351/1932). Παρατηρούμε λοιπόν ότι περισσότερο ο νόμος υπονοούσε παρά καταδείκνυε, με αποτέλεσμα αυτή η έλλειψη σαφήνειας να οδηγήσει στην ελλιπή προστασία των βιομηχανικών μνημείων. Ωστόσο, η συστηματοποίηση του έργου της προστασίας της νεότερης βιομηχανικής κληρονομιάς ξεκινά με το Π.Δ. 941/1977 «περί οργανισμού του υπουργείου πολιτισμού και επιστημών», με το οποίο ιδρύεται Τμήμα Νεώτερων Μνημείων στη Δ/νση Λαϊκού Πολιτισμού καθώς και 7 Εφορ. είες Νεώτερων Μνημείων. Μέχρι το 1977 η Αρχαιολογική Υπηρεσία παρέμεινε ο φορέας προστασίας των νεώτερων μνημείων με ένα δ.ιάλειμμα (1965- 1977), κατά το οποίο λειτούργησε μία Εφορεία Νεώτερων Μνημείων, αρμόδια για όλη την επικράτεια (Χατζηνικολάου 2001). Στα τέλη της δεκαετίας του '80, οι υπηρεσίες του ΥΠ.ΠΟ. αξιοποιώντας τη συσσωρευμένη διεθνή εμπειρία των δύο τελευταίων δεκ.αετιών θέτουν ένα νέο πλαίσιο μεταχείρισης των βιομηχανικών μνημείων, σύμφωνα με το οποίο τα «προβιομηχανικά και τα βιομηχανικά μνημεία θεωρούνται σημαντικά τεκμήρια όχι μόνο της ιστορίας της αρχιτεκτονικής αλλά και της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας» (Μάρη 1999:8). Εξάλλου, με τον Ν. 1577/1985 όπως αντικαταστάθηκε με τον Ν.2831/2000 (ΦΕΚ 140/ Α/13.6.2000) μπορούν να χαρακτηρίζονται ως διατηρητέα (με απόφαση του Υπουργού ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ.) μεμονωμένα κτίρια ή τμήματα κτιρίων ή συγκροτήματα κτιρίων, ως και στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου αυτών όπως αυλές, κήποι, θυρώματα και κρήνες καθώς και μεμονωμένα στοιχεία πολεοδομικού εξοπλισμού ή δικτύων όπως πλατείες, κρήνες, διαβατικά, λιθόστρωτα, γέφυρες που βρίσκονται εντός ή εκτός οικισμών. Με τον επόμενο νόμο (2039/1992) κυρώθηκε η σύμβαση της Γρανάδας (προαναφέρθηκε), η οποία περιέχει σαφείς ορισμούς και ρητές αναφορές για τη βιομηχανική κληρονομιά. Σε αυτήν, η «αρχιτεκτονική κληρονομιά», θεωρείται ότι περιλαμβάνει τα ακόλουθα ακίνητα αγαθά :

- **Τα μνημεία** : κάθε κατασκευή ιδιαίτερα σημαντική λόγω του ιστορικού, επιστημονικού, κοινωνικού ή τεχνικού της ενδιαφέροντος στην οποία

συμπεριλαμβάνονται οι εγκαταστάσεις ή διακοσμητικά στοιχεία που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της

- **Τα αρχιτεκτονικά σύνολα** : ομοιογενή σύνολα αστικών ή αγροτικών κατασκευών, σημαντικών λόγω του [...] τεχνικού τους ενδιαφέροντος (δηλ. ενότητες που να μπορούν να οριοθετηθούν τοπογραφικά)
- **Οι τόποι** : σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης, εν μέρει κτισμένα [...] τα οποία είναι σημαντικά λόγω του [...] τεχνικού τους ενδιαφέροντος .

Η Σύμβαση της Γρανάδας , περιέχει σαφείς ορισμούς με ρητές αναφορές και στη βιομηχανική κληρονομιά (και στον βιομηχανικό εξοπλισμό) Δωροβίνη (1998:56) και οι διατάξεις της θα πρέπει να θεωρηθεί ότι συμπληρώνουν εκείνες του Ν.1 469/1950, δίνοντας πλέον τη «*δυνατότητα κηρύξεως της προστασίας κτιρίων που δεν αποτελούν κατά ανάγκη έργα τέχνης ή ιστορικά οικοδομήματα*». Η καινοτομία της Σύμβασης έγκειται στο ότι η φιλοσοφία που τη διέπει είναι αυτή της ενσωματωμένης προστασίας που σημ αίνει ότι η «*προστασία (χαρακτηρισμός, συντήρηση και πρακτικά μέτρα αξιοποίησης) οφείλει να ενσωματώνεται σε κάθε είδους πολιτική-οικονομική, κοινωνική, εκπαιδευτική κλπ.*» (Δωροβίνης, 1998:59). Πολύ αργότερα , οι Νόμοι 5351 και 1469 ενοποιήθηκαν και εμπλουτίστηκαν με τον Ν.3028/2002 που διέπει την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας από τους αρχαιοτάτους χρόνους μέχρι σήμερα. Ως νεώτερα μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που είναι μεταγενέστερα του 1830 και των οποίων η προστασία επιβάλλεται λόγω της ιστορικής , καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους . Επίσης , ως ιστορικοί τόποι νοούνται εκτάσεις που περιέχουν ή στις οποίες υπάρχουν ενδείξεις ότι περιέχονται μνημεία μεταγενέστερα του 1830, είτε σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης μεταγενέστερα του 1830, τα οποία συνιστούν χαρακτηριστικούς και ομοιογενείς χώρους που είναι δυνατόν να οριοθετούν τοπογραφικά, και των οποίων επιβάλλεται η προστασία λόγω της λαογραφικής, εθνολογικής, κοινωνικής, τεχνικής, αρχιτεκτονικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής, ή επιστημονικής σημασίας τους. Στα ακίνητα μνημεία περιλαμβάνονται τα νεώτερα πολιτιστικά αγαθά (μετά το 1830), που είναι είτε (είτε) προγενέστερα των εκάστοτε τελευταίων εκατό ετών, (είτε) ανάγονται στην περίοδο των τελευταίων εκατό ετών και χαρακτηρίζονται μνημεία λόγω της

(ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής , πολεοδομικής , κοινωνικής , εθνολογικής , λαογραφικής, τεχνικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους. Στο Υπουργείο Πολιτισμού έχει συσταθεί το Τμήμα Προστασίας Μνημείων Τεχνικού Πολιτισμού που υπάγεται στη Διεύθυνση Νεώτερης και Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, το οποίο όμως είναι ανενεργό. Στην αρμοδιότητα του Τμήματος υπάγονται τα θέματα που αφορούν στην κήρυξη, προστασία , ανάδειξη, διαμόρφωση, διαχείριση , καταγραφή και αρχειοθέτηση μνημείων Βιομηχανικής Αρχιτεκτονικής και τεχνικού πολιτισμού, στην έκδοση καταλόγων και δημοσιευμάτων, στην προβολή νεότερων πολιτιστικών αγαθών με κάθε πρόσφορο μέσο και στη συνεργασία, στο σχεδιασμό διακρατικών συμφωνιών.

2.7 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΑΚΥΠΤΟΥΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Η διαδικασία διάσωσης των βιομηχανικών μνημείων, συχνά είναι υπό διάφορες έννοιες προβληματική γεγονός που πηγάζει μεταξύ άλλων και από την ποικιλία και τον μεγάλο αριθμό του τι εννοούνται ως βιομηχανικά κατάλοιπα (όπως είδαμε και στην αρχή του κεφαλαίου). Κάθε κατηγορία βιομηχανικών καταλοίπων (πχ βιομηχανικά τοπία, εξοπλισμός, έντυπα, οικισμοί, προϊόντα βιομηχανικής παραγωγής κ.ό.κ.) παρουσιάζει διαφορετικά προβλήματα σε ότι αφορά την διάσωσή τους, για αυτό το λόγο επιλέγουμε να αναφερθούμε μόνο σε αυτά που σχετίζονται άμεσα με τον τομέα της πολεοδομίας-αρχιτεκτονικής, δηλαδή τα κτίρια και τα τοπία. Η διάσωση μέσα στο χρόνο καταλοίπων όπως μηχανήματα, αντικείμενα που παρήγαγε ένα εργοστάσιο ή ακόμη και το ίδιο το κέλυφος του εργοστασίου, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το ιδιοκτησιακό καθεστώς αυτών και αν αυτό επέτρεψε να φτάσουν σ'ωα μέχρι τις μέρες μας. Ακόμη όμως και αν επιβίωσαν από το πέρασμα του χρόνου, η διατήρησή τους εμφανίζει αρκετές δυσκολίες και προβλήματα που δεν είναι οικεία στο συντηρητή, τουλάχιστον με την έννοια αντιμετώπισης των προβλημάτων στα ευρήματα της παραδοσιακής αρχαιολογίας, αντίστοιχα.

Συνοψίζοντας, τα προβλήματα που εμφανίζονται συνοψίζονται στα εξής:

- **Η δυσκολία καταξίωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς στη συνείδηση του κοινού.**

Παρά την αναμφισβήτητη ύπαρξη ρεύματος βιομηχανικού ρομαντισμού (Nisser 1978: 73) καθώς και μιας τάσης ανάδειξης του βιομηχανικού παρελθόντος ως στοιχείου ταυτότητας μιας περιοχής, αλλά και ως αρχαιολογικού τεκμηρίου του παρόντος πολιτισμού (Cossons 1974 :62), το παρελθόν της βιομηχανίας παραμένει σκοτεινό. Αν και η εξέλιξη της βιομηχανίας υπήρξε αναμφισβήτητα ο πιο καθοριστικός παράγοντας για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του ανθρώπου και την αποδέσμευσή του από τη μυϊκή εργασία, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι στις απαρχές της η βιομηχανική επανάσταση οδήγησε στην εξαθλίωση τις πιο αδύναμες κοινωνικές ομάδες. Το φθινό εργατικό δυναμικό, η έντονη αστικοποίηση, (Λαζαρίδη 1977:28), η ταυτόχρονη επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης στις

πόλεις, (Στεργιώτης 1986:49.) η ερήμωση της υπαίθρου, (όπως π.χ. στην Ιρλανδία κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα), η παιδική εργασία, οι επιδημίες, η όξυνση των αντιθέσεων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις που οφείλονταν σε οικονομικά αίτια κ.α. (Λαζαρίδη 1977: 35) υπήρξαν φαινόμενα στενά συνδεδεμένα με τη βιομηχανική επανάσταση. Παρά την ίσως μονομερή οπτική των παραπάνω απόψεων, οι βιοματικές εμπειρίες του πληθυσμού των πρώτων βιομηχανικών χωρών, έχουν ακόμη ισχυρή υποσυνείδητη επίδραση στους σημερινούς απογόνους τους και κατοίκους των βιομηχανικών περιοχών.

- **Η βιομηχανία του 20^{ου} αιώνα παρουσιάζει μικρό ενδιαφέρον όσον αφορά στη μονάδα παραγωγής, σε σχέση με την ίδια την παραγωγή** (Stratton 1990: 222-224)

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι η βιομηχανία, συνεχώς εξελισσόμενη, αναιρεί η ίδια το παρελθόν της, με αποτέλεσμα τη συνεχή αλλαγή της μορφής του βιομηχανικού τοπίου σε όλη τη διάρκεια της χρήσης του, με κατεδαφίσεις, προσθήκες, εγκατάλειψη τεχνικών και μηχανημάτων προκειμένου να υιοθετηθούν νέες ιδέες (Shimizu 1998:48). Η παραπάνω τάση πηγάζει από τον ίδιο το σκοπό της ύπαρξης της βιομηχανίας που δεν είναι άλλος από την μαζική παραγωγή και την αύξηση των κερδών. Επομένως θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο οικονομικός παράγοντας είναι ο κύριος ρυθμιστής της διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς. Εξάλλου, πολλά από τα υπολείμματα της βιομηχανικής κληρονομιάς έχουν διασωθεί λόγω του ότι βρίσκονταν στην κατοχή εταιριών που είχαν αναλάβει τη διατήρησή τους ή τα διευθυντικά στελέχη τους, έχοντας μεγαλώσει σε αυτές τις περιοχές, θεωρούσαν αυτονόητη την ιστορική τους συνέχεια (Nisser 1978:73). Συχνά, όμως, υπό το βάρος της συνεχούς ύφεσης της σύγχρονης οικονομίας, οι προτεραιότητες όσον αφορά τη διατήρηση της κληρονομιάς, μειώνονται, καθώς είναι πλέον απαγορευτικό το κόστος συντήρησης για μια ιδιωτική εταιρία. Επομένως είναι αβέβαιο το μέλλον των βιομηχανικών τοπίων που οι ιδιοκτήτες τους πλέον δε μπορούν να ανταπεξέλθουν στο κόστος συντήρησης και την έλλειψη σωστού προγραμματισμού (Nisser 1978:73)

- **Έλλειψη τεκμηρίωσης και καταγραφής του συνόλου των βιομηχανικών τοπίων** (με εξαίρεση ελάχιστες χώρες όπως UK, USA).

Το βιομηχανικό τοπίο, είναι το πλέον περιεκτικό και αφηγηματικό σκηνικό, αφού είναι ο χώρος της παραγωγικής δράσης, όπου συνέβησαν και συμβαίνουν (αν είναι ακόμη σε χρήση) όλες οι διεργασίες με τελικό αποτέλεσμα την παραγωγή χρηστικών αντικειμένων κάθε είδους. Η μη αναγνωρισμένη ιστορική σημασία, η διαρκής μετάλλαξη των ίδιων των τοπίων, η αδυναμία συνεργασίας των διαφόρων φορέων, το οικονομικό κόστος της όλης διαδικασίας κ.α. (Devine 1995: 6 και Corporate 1991:7, σχετικά με την έλλειψη τεκμηρίωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς.) συνετέλεσαν στην ελλιπή καταγραφή τους.

- **Η κλίμακα των βιομηχανικών τοπίων**

Ένα μεγάλο πρόβλημα για τον συντηρητή είναι το μέγεθος των βιομηχανικών τοπίων που μπορεί να είναι τόσο μεγάλο που μπορεί να συγκριθεί μόνο με τη διατήρηση κτιρίων, ενώ υπάρχουν σημαντικές διαφορές από μια τυπική διατήρηση κτιρίου (Alfrey J., Putnam T. 1992: 40). Ορατό παράδειγμα αποτελούν επίσης τα αεροφυλάκια στο Εργοστάσιο Φωταερίου στην οδό Πειραιώς (Τεχνόπολις, Γκάζι.)

- **Εύρεση οικονομικών πόρων για τη διατήρηση και συντήρησή τους**

Το πρόβλημα της κλίμακας έχει και οικονομική χροιά, αφού οι σύγχρονες βιομηχανικές μονάδες λόγω του μεγέθους τους, σημαίνουν αυτόματα αξία της έκτασης που καταλαμβάνουν και αξία του υλικού κατασκευής τους, που καθιστά ασύμφορη τη μη εκμετάλλευσή τους όταν τερματιστεί η λειτουργία τους (Vogel 1985:259). Οι οικονομικοί πόροι που χρησιμοποιούνται για τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς, διατίθενται είτε από το κράτος, είτε με κάποιο σύστημα χορηγίας, σε συμφωνία με κάποιο ιδιωτικό συνήθως φορέα ή εταιρία που με την χορηγία διάσωσης ενός έργου, εξυπηρετεί κυρίως συμφέροντα προβολής της. Αυτή η προβολή πολλές φορές δε συμβαδίζει με τις αρχές που διέπουν τη διατήρηση του τοπίου και συνεπώς πολλές φορές οδηγούμαστε σε αμφίβολης αρχιτεκτονικής αξίας κτίρια, απογυμνωμένα από την βιομηχανική τους φυσιογνωμία που θυμίζουν διαδικασίες αισθητικής Disneyland, που πολλές φορές υποβαθμίζουν το ίδιο το τοπίο (Vogel 1985:266-267).

- **Πολυπλοκότητα ή έλλειψη επαρκούς νομοθετικού πλαισίου**

Σε κάποιες χώρες (όπως για παράδειγμα η Ελλάδα) η επί σειρά ετών απαξίωση της βιομηχανικής κληρονομιάς καθώς και η με καθυστέρηση ύπαρξη –ακόμη και του –

ασαφούς νομοθετικού πλαισίου, δεν ευνόησε προφανώς την προστασία των βιομηχανικών καταλοίπων. Επίσης σε πολλές χώρες το νομικό πλαίσιο που έχει θεσπιστεί για την προστασία των βιομηχανικών τοπίων λειτουργεί αποτρεπτικά για τη διατήρησή τους σε ορισμένες περιπτώσεις. Στη Σουηδία, μια από τις πρωτοπόρες χώρες στη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς, η νομοθεσία που ισχύει για κάθε ένα βιομηχανικό κτίριο ξεχωριστά, δε μπορεί να εφαρμοστεί σε ένα σύνολο εγκαταστάσεων που συνθέτουν ένα βιομηχανικό τοπίο. Η κλίμακα των βιομηχανικών μνημείων, είναι τέτοια που για τη διατήρησή τους απαιτούνται σοβαρά κονδύλια (Nisser 1978:74)

- **Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των βιομηχανικών κτιρίων**

Εκτός αυτών όμως, η ιδιαιτερότητα πολλών βιομηχανικών μνημείων να ανήκουν σε πολλούς ιδιώτες ή εταιρίες εγείρει σημαντικές δυσκολίες για τη διάσωσή τους. Παρόλο που πολλά σημαντικά βιομηχανικά μνημεία οφείλουν τη διάσωσή τους σε πρωτοβουλίες ιδιοκτητών ή στελεχών εταιριών (Björkenstam 1985:46-47, Vogel 1985:252 και Nisser 1978: 73), η πρακτική αυτή ατόνησε κατά τη δεκαετία του '70, καθώς οι ενίοτε αγαθές προθέσεις παραχώρησαν τη θέση τους σε όρους της σύγχρονης αγοράς, όπως επένδυση, κέρδη ή μάρκετινγκ.

- **Η αμφιλεγόμενη αισθητική τους και η ομοιομορφία μεταξύ τους**

Ένα ακόμη από τα προβλήματα που παρατηρούνται στη διατήρηση των βιομηχανικών τοπίων, είναι και η αμφιλεγόμενη αισθητική τους, καθώς και η ομοιομορφία που τα διακρίνει. Ο Vogel R. (1985:252) αναφέρει ότι *«παρά την ύπαρξη αρκετών μεταλλουργικών μονάδων, πολύ λίγες διασώζονται λόγω του προσωρινού της κατασκευής τους, της χρησιμοποίησης των εδαφικών τους ορίων σε μετέπειτα εποχές και την αφύσικη τους ένταξη στο περιβάλλον (αισθητικά) σε σχέση με πιο “παραδοσιακές” βιομηχανικές μονάδες»*. Κάτι τέτοιο μαρτυρεί την προσήλωση του κοινού σε μια συγκεκριμένη αισθητική και αρχιτεκτονική αντίληψη, με αποτέλεσμα να ευνοούνται τα «όμορφα» και καλαίσθητα σύμφωνα με αυτή την άποψη, βιομηχανικά μνημεία, όπως γέφυρες, σιδηροδρομικοί σταθμοί, μύλοι, αποθήκες κ.α. Εκτός από τις περιπτώσεις που η ύπαρξη παρόμοιων βιομηχανικών μονάδων συναντά δυσχέρειες, όχι μόνο στην κατανομή των οικονομικών πόρων, αλλά και στην επιλογή του αντιπροσωπευτικού ώστε να επιλεγεί προς συντήρηση, τίθεται και το ζήτημα του ορισμού του αντιπροσωπευτικού και με ποια κριτήρια γίνεται η επιλογή ενός τοπίου για να διατηρηθεί (αισθητικά, ιστορικά, κοινωνικά κ.α.). Η υποκειμενικότητα των κριτηρίων αυτών επιτείνει την καθυστέρηση

διάσωσης βιομηχανικών τοπίων, μια και η ευθύνη διαλογής τους αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό.

- **Κίνδυνοι ιστορικής παραποίησης**

Ένα άλλο πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπίσει ο συντηρητής είναι ότι έρχεται αντιμέτωπος με το δίλημμα επιλογής της πιο ρομαντικής περιόδου, ένα είδος *Belle Epoque* της βιομηχανίας, μιας πλασματικής περιόδου, αναμφισβήτητα εμπορικά και εκθεσιακά ελκυστικής για ένα ενταγμένο σε συγκεκριμένα στερεότυπα κοινό (Vogel 1985: 252). Κατά την ανάδειξη επομένως ενός βιομηχανικού τοπίου ελλοχεύουν και άλλων ειδών κίνδυνοι ιστορικής παραποίησης, που αφορούν μία ωραιοποιημένη και ρομαντική αφήγηση της ιστορίας, αποκρύπτοντας συχνά τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας (Nisser 1978: 77)

- **Το δίλημμα της συντήρησης ή της αποκατάστασης**

Ένα ακόμη πρόβλημα ηθικής φύσεως είναι οι τάσεις αντιδικίας συντήρησης-αποκατάστασης (Devine 1995:8) για την επιλογή της ιδανικότερης μεθόδου. Παρόλα αυτά, εμπεριέχονται και δευτερεύοντες όροι, όπως αναστύλωση ή ανακατασκευή, και δημιουργούνται ερωτήματα κατά την πρακτική εφαρμογή. Η έλλειψη μιας ενιαίας στρατηγικής διατήρησης εγκυμονεί αντίστοιχα προβλήματα στους μελλοντικούς ερευνητές

Σύμφωνα με τη Slotta R. (1990:9), «ένα τεχνολογικό μνημείο μπορεί να διατηρηθεί για τους εξής λόγους:

1. Συνέχιση της βιομηχανικής του χρήσης.
2. Δημόσια ή ιδιωτική χρήση.
3. Μουσειακή χρήση
4. Διατήρηση για επίδειξη της χρήσης του αποκλειστικά

Σε πολλές περιπτώσεις η χρήση που μπορεί να ξεκινήσει με την πρόθεση διάσωσης και διατήρησης του μνημείου, προκαλεί μη αντιστρεπτές καταστάσεις στη μορφή του μνημείου όπως μερική κατεδάφιση, επανοικοδόμηση (Rietbergen 1989:10) ή άλλου είδους συμπληρώσεις, που πολλές φορές έρχονται σε αντίθεση με το βιομηχανικό χαρακτήρα του κτιρίου.

- **Πρακτικά προβλήματα**

Εκτός, όμως, από δυσκολίες θεωρητικής, νομικής και ηθικής φύσης, ο συντηρητής πρέπει να δώσει λύσεις και σε πρακτικά προβλήματα, όπως η ιδιαιτερότητα των βιομηχανικών περιοχών, η ακούσια απομόνωση των τοπίων και η απαγόρευση πρόσβασης σε ορισμένες περιπτώσεις (Stratton 1990: 222).

- **Προβλήματα λόγω της μακροχρόνιας εγκατάλειψης**

Πολλά σύγχρονα βιομηχανικά τοπία έχουν εγκαταλειφθεί προ πολλού και πολλά είναι αδύνατο να λάβουν νέο χρηστικό χαρακτήρα, αφού οι μηχανικές αντοχές των κτιρίων είναι τόσο εκφυλισμένες, που η διάσωσή τους κρίνεται αν όχι αδύνατη, εξαιρετικά πολυδάπανη.

- **Κίνδυνοι για την υγεία του συντηρητή**

Τέλος, εκτός από τα προαναφερθέντα προβλήματα, ο συντηρητής έχει να αντιμετωπίσει και κινδύνους που σχετίζονται με την υγεία του, αφού στα βιομηχανικά τοπία συχνά παρατηρείται έντονη μόλυνση των φυσικών πόρων, του υδάτινου ορίζοντα, του υπεδάφους και της ατμόσφαιρας.

- **Ενδεχομένως μικρή ευαισθητοποίηση και συμμετοχή του κοινού**

Η «μουσειοποίηση» και η μη επιτυχημένη ένταξη των βιομηχανικών μνημείων στη ζωή της πόλης, περιορίζει την αποδοχή τους από το κοινό. Η στείρα επανάχρηση αυτών των μνημείων, χωρίς να γίνεται προσπάθεια σύνδεσης τους με την σημερινή πραγματικότητα καθώς και η μη διαδραστική αφήγηση της ιστορίας τους δεν οδηγεί σε αποδοχή από το κοινό. Ειδικά η παρουσίαση της ιστορίας τους με κοινότυπο τρόπο, επηρεάζει περισσότερο τις νεότερες γενεές οι οποίες δεν βίωσαν τα εργοστάσια ως τόπο εργασίας (Τραγανού-Δεληγιάννη 2001:6). Αποτέλεσμα, να αντιμετωπίζονται απλά σαν κελύφη «πολλαπλών χρήσεων» (Μαχαιρά 1986).

2.8 ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Η έντονη αποβιομηχάνιση των μέσων του 20^{ου} αιώνα, έφερε πλήθος ευρωπαϊκών πόλεων αντιμέτωπες με ένα σημαντικό ζήτημα : πως θα διαχειρίζονταν μετέπειτα τις πολυπληθείς εγκαταστάσεις που πλέον είχαν περιέλθει σε μαρασμό ; Πως θα κατάφερναν να αντιστρέψουν την υποβάθμιση περιοχών –συχνά κεντρικών- που έφερε η αποβιομηχάνιση ; Αρχικά, η κυρίαρχη τάση ήταν η απαξίωση των βιομηχανικών κελυφών και η κατεδάφιση αυτών. Αργότερα όμως, στις αρχές του 1960, η τάση αυτή άρχισε σταδιακά να αντιστρέφεται ενώ ταυτόχρονα αναγνωριζόταν και η αξία της διατήρησης των βιομηχανικών κτισμάτων ανά την Ευρώπη, είτε αποτελούσαν διατηρητέα μνημεία είτε όχι. Τα παλιά πλέον μη παραγωγικά κτήρια απέκτησαν ξανά αξία η οποία δεν ήταν πλέον χρηστική αλλά αισθητική (Καραβασίλη 2005:4). Εκτός από την αισθητική και πολιτιστική άποψη όμως, τα βιομηχανικά κτήρια και οι δυνατότητες αξιοποίησής τους προκάλεσαν το ενδιαφέρον ιδιωτικών και δημόσιων φορέων, επενδυτών, κοινού και αρχιτεκτόνων. Έτσι, από την δεκαετία του '60 ήδη, διαμορφώθηκαν τρεις διακριτές θεωρήσεις των βιομηχανικών κτηρίων με διαφορετικό σκεπτικό και στόχους (Powell, 1999). Σε γενικές γραμμές, η τάση που κυριαρχεί στην Ευρώπη είναι η επανάχρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς και η ένταξή τους σε ολοκληρωμένα προγράμματα ανάπλασης πρώην βιομηχανικών περιοχών, γεγονός που ενισχύθηκε και μετά την αποβιομηχάνιση που βίωσαν πολλές πόλεις. Απώτερος σκοπός της επανάχρησης είναι η παράδοση βιώσιμων νέων συνόλων τα οποία θα βελτιώσουν την ποιότητα ζωής των ανθρώπων που εργάζονται ή ζουν στην ευρύτερη περιοχή (Duffour 2004). Όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο (σε παραδείγματα επαναχρησιμοποιημένων βιομηχανιών), παρατηρείται μία τάση αύξησης της συμμετοχικής επίλυσης του ζητήματος της διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς και η λήψη αποφάσεων από ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερόμενων οργανισμών οι οποίοι δεν έχουν μόνο κρατική υπόσταση αλλά και ιδιωτική ή/ και εθελοντική. Σε ότι αφορά δε τις αναπλάσεις γενικότερα, είναι αποδεκτό ότι παρατηρείται ροπή την τελευταία δεκαετία από το πλαίσιο της λήψης αποφάσεων από κρατικούς παράγοντες και την εφαρμογή τους από το ίδιο το κράτος και την Τοπική Αυτοδιοίκηση, σε ένα μοντέλο διακυβέρνησης (governance) βάσει του οποίου το κράτος δεν αποφασίζει σε ό,τι αφορά

πολεοδομικά ζητήματα αλλά πλέον συμμετέχει στην διαμόρφωση αποφάσεων οι οποίες λαμβάνονται με την συμμετοχή όσο το δυνατόν παραπάνω παραγόντων.

Εξετάζοντας τη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με παραδείγματα ανάπλασης και επανάχρησης βιομηχανικών εγκαταστάσεων, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι πολιτικές που ακολουθούνται ταξινομούνται γενικά σε τρεις ομάδες :

- **Η αντιμετώπιση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων ως πόρων πολιτιστικής κληρονομιάς :** Στην Ελλάδα αυτή η τάση υιοθετήθηκε ουσιαστικά από το 1982 οπότε και διοργανώθηκε η πρώτη ομάδα εργασίας με σκοπό την καταγραφή των 21 παραδοσιακών τεχνικών και καθιερώθηκε στην επιστημονική κοινότητα το 1986 όταν διεξάχθηκε το πρώτο συνέδριο βιομηχανικής αρχαιολογίας (Λουβή-Κίζη 2003:52).
- **Η θεώρηση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων ως κελυφών, τα οποία θα μπορούν να αξιοποιηθούν με νέα χρήση ,** πλήρως όμως συμβατή με την προηγούμενη και στο πλαίσιο προσπάθειας ανάδειξής της . Συγκεκριμένα υπάρχουν προγράμματα επανάχρησης βιομηχανικών κτηρίων , προγράμματα ανάπλασης βιομηχανικών ζωνών ή οικισμών τα οποία έχουν αποτελέσει τις τελευταίες δεκαετίες και στην Ελλάδα ένα από τα πεδία στα οποία αναπτύσσεται και εφαρμόζεται η σύγχρονη αρχιτεκτονική (Μαργαρίτης 1991:75).
- **Η θεώρηση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων ως χώρων ανάπτυξης καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων.** Η τάση αυτή καθιερώθηκε από την κατάληψη παλαιών βιομηχανικών χώρων οι οποίοι είχαν κριθεί κατεδαφιστέοι, με σκοπό τόσο την ικανοποίηση της εύρεσης χώρων καλλιτεχνικής παραγωγής όσο και στέγασης (Broner, 1986). Σήμερα οι επαναχρησιμοποιούμενοι πια βιομηχανικοί χώροι στεγάζουν φεστιβάλ, studio καλλιτεχνών κ.ό.κ. (βλ. μετά Cable factory Helsinki)

Όταν μιλάμε όμως για βιομηχανική κληρονομιά, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως πρόκειται για κτίρια εγκαταλειμμένα, συχνά με εγκαταστάσεις απαρχαιωμένες σε σχέση με τις σύγχρονες, με περίπλοκα ιδιοκτησιακά καθεστώτα και πολλά άλλα προβλήματα όπως είδαμε και παραπάνω. Επομένως, η θεώρηση των βιομηχανικών κτιρίων κάτω από το πρίσμα των παραπάνω στόχων επανάχρησης, συχνά ερχόταν αντιμέτωπη με διάφορα

προβλήματα όπως είδα με και παραπάνω. Οι στρατηγικές που συνδέονται με την επανάχρηση εκφράζουν μία ενδιαφέρουσα στροφή της σύγχρονης αστικής πολιτιστικής πολιτικής διότι εμπλέκονται φορείς τοπικής πολιτικής, όπως θα δούμε και αμέσως παρακάτω στα παραδείγματα. Συγκεκριμένα, ενώ μέχρι πρόσφατα οι τοπικές πολιτιστικές πολιτικές περιορίζονταν σε έναν διαμεσολαβητικό ρόλο μέσα σε ένα πλαίσιο ιεραρχικά δομημένης δημόσιας πολιτιστικής πολιτικής που όλες οι αποφάσεις λαμβάνονταν από το εκάστοτε Υπουργείο Πολιτισμού και δεν υπήρχαν περιθώρια πρωτοβουλίας, πλέον αποφασίζονται περισσότερες κινήσεις και αρμοδιότητες με συνεργασία των τοπικών πολιτιστικών οργανισμών. Πρόκειται για πολιτικές που υπολογίζουν την πρόκληση θετικών εξωτερικοτήτων και τις χωρικές επιπτώσεις, σε αντίθεση με παλαιότερες πολιτικές που είχαν στο επίκεντρο την καλλιτεχνική παραγωγή και την πολιτιστική δημοκρατία (Κόνσολα, 2006). Η μετάβαση βέβαια από το συγκεντρωτικό μοντέλο αποφάσεων στο συνεργατικό -συμμετοχικό μοντέλο αποφάσεων συνεπάγεται και προβλήματα: το κυριότερο το οποίο παρατηρήθηκε είναι θέματα οργάνωσης του όλου εγχειρήματος με την λογική ότι δεν συμφωνούν όλοι οι φορείς σε πρακτικά θέματα και η μη αναγνώριση συλλόγων, κοινοπραξιών και συνεργασιών λόγω του ανεπίσημου χαρακτήρα τους από αναγνωρισμένους φορείς όπως μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις και φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης (Greffé, 2005: 41-43, Duffour 2001). Ιδιαίτερη ενδυνάμωση δε, παρατηρείται ότι λαμβάνουν τα κινήματα απλών πολιτών στην λήψη αποφάσεων αναφορικά με την χρήση παλαιών βιομηχανικών κτηρίων ως χώροι πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Οι συμμετοχικές διαδικασίες των πολιτών (μέσω της δραστηριοποίησης τους σε συλλόγους, διαβουλεύσεις, διαμαρτυρίες, κ.λπ.) και ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης είναι οι παράγοντες κλειδιά για την επανάχρηση και τη σωστή διαχείριση.

2.9 ΔΙΕΘΝΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

A. CABLE FACTORY, HELSINKI

Το Cable Factory (πρώην εργοστάσιο παραγωγής καλωδίων τηλεφώνου), βρίσκεται στο Ελσίνκι πρωτεύουσα της Φιλανδίας και αποτελεί ένα χαρακτηριστικό αλλά και επιτυχημένο παράδειγμα επανάχρησης βιομηχανικού χώρου. Είναι μέλος του Trans Europe Halles, ενός Ευρωπαϊκού δικτύου 53 ανεξάρτητων πολιτιστικών κέντρων σε 29 χώρες. Το Cable factory (ή αλλιώς Kaapelitehdas στα Φιλανδικά) βρίσκεται στην περιοχή Ruoholalhti, 3 μόλις χιλιόμετρα από το κέντρο της πόλης και φιλοξενούσε την παραγωγή καλωδίων που απευθυνόταν κυρίως στην σοβιετική αγορά. Η πρώτη επιχείρηση παραγωγής καλωδίων στη Φιλανδία, δημιουργήθηκε μόλις το 1912 προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς, ενώ η παραγωγή υποθαλάσσιων τηλεφωνικών καλωδίων επέτρεψε στην εταιρία να εισαχθεί στις διεθνείς αγορές. Με την ανεξαρτησία της Φιλανδίας από τη Ρωσική αυτοκρατορία το 1917, το εργοστάσιο επεκτάθηκε ενώ μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο διπλασίασε την παραγωγή του και για αυτό το λόγο χτίστηκαν νέες εγκαταστάσεις την περίοδο 1939- 1954, δίπλα στο παραθαλάσσιο μέτωπο της πόλης. Το 1967 αγοράστηκε από την εταιρία NOKIA. Το εργοστάσιο καλωδίων όταν ολοκληρώθηκε ήταν το μεγαλύτερο κτίριο στη χώρα εκείνη την εποχή, ενώ χτίστηκε με ελαφρά κόκκινα τούβλα, ακριβώς όπως και άλλα κτίρια της εποχής. Το εμβαδόν του φτάνει τα 20.000 τ.μ., αποτελούμενο από μεγάλους ενιαίους χώρους ενώ την εποχή της ακμής του εργαζόντουσαν εκεί πάνω από 2000 εργαζόμενοι. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, η τεχνολογία ξεπέρασε τα μέσα που χρησιμοποιούσε οπότε και αρχίζει η παρακμή του εργοστασίου. Το 1989 η εταιρία αναγκάζεται επομένως να κρατήσει μόνο κάποιους χώρους για τις ανάγκες λειτουργίας του εργοστασίου και να νοικιάσει τους υπόλοιπους έναντι φτηνών και βραχυπρόθεσμων συμβολαίων (<http://www.kaapelitehdas.fi/en/whoshere>) Ο χώρος έγινε πολύ γρήγορα δημοφιλής σε καλλιτέχνες, πολιτιστικές εταιρίες, καλλιτεχνικές σχολές, μη κυβερνητικές οργανώσεις, αθλητικούς συλλόγους, στο οποίο τα απαγορευτικά ενοίκια στο κέντρο της πόλης, η προτροπή του Δήμου αλλά και οι μεγάλοι και καλοφωτισμένοι χώροι. Εξάλλου ο Δήμος του Ελσίνκι είχε ήδη πείρα σε παρόμοιου τύπου έργα πριν ξεκινήσει να υλοποιείται το cable factory, ενώ το πολιτιστικό γραφείο του Δήμου είχε αντιληφθεί την προοπτική δημιουργίας μίας καλλιτεχνικής κοινότητας στους χώρους

του πρώην εργοστασίου. Το τμήμα Αστικού σχεδιασμού ωστόσο, δεν συμμεριζόταν αυτή την άποψη αφού υποστήριζε και προωθούσε σχέδιο ριζικής ανακαίνισης του κτιρίου, προκειμένου να δημιουργηθούν κτίρια γραφείων, ενώ υπήρχαν και προτάσεις για τη στέγαση σχολείων.

Φωτό7: Το εσωτερικό του εργοστασίου καλωδίων

Πηγή: (<http://www.kaapelitehdas.fi/en>)

Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις είχαν σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθούν αντιδράσεις, οπότε και σχηματίστηκε ένας άτυπος σύλλογος (Pro Kaapeli) για την προάσπιση του καλλιτεχνικού χαρακτήρα του εργοστασίου αλλά και τη διατήρηση των βασικών βιομηχανικών του χαρακτηριστικών. Ο σύλλογος αυτός τελικά κατάφερε να αναστείλει τα σχέδια ριζικής ανακαίνισης του κτιρίου επιλέγοντας τη δημοσιοποίηση των αιτημάτων του στην τηλεόραση μέσω ενός ντοκιμαντέρ και την απευθείας διαβούλευση με τις δημοτικές αρχές (<http://www.kaapelitehdas.fi/en/whoshere>). Όσο αυξανόταν το ενδιαφέρον των πολιτών, τόσο γινόταν εμφανές ότι το cable factory δεν αποτελούσε απλά ένα κτίριο με ενοικιαζόμενους χώρους σε καλλιτέχνες και εταιρίες, ούτε έναν ακόμη πολιτιστικό πολυχώρο. Στα πλαίσια λειτουργίας του cable factory δραστηριοποιούνται δύο διαφορετικές ομάδες, οι οποίες αφορούν τους ενοικιαστές.

Φωτο8: Η κεντρική είσοδος του Cable factory

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Η πρώτη εκπροσωπεί τις πολιτιστικές επιχειρήσεις του cable factory οι οποίες εξαρτώνται και επιδιώκουν την προσέλευση του κοινού και ενδιαφέρονται για την κοινή προβολή τους (μουσεία, ομάδες χορού, αρχιτεκτονικές ομάδες, μουσικές ομάδες κλπ.). Το δεύτερο δίκτυο «Cable Factory Artists» (Kaapelin Taiteilijat), αποτελείται από ανεξάρτητους καλλιτέχνες, φωτογράφους, designers κ.ά. ενώ εκπροσωπείται επίσης από ένα μέλος στο δημοτικό συμβούλιο. Σήμερα, αποτελεί πλέον το μεγαλύτερο πολιτιστικό πολυχώρο στη Φινλανδία, φιλοξενώντας τρία μουσεία, δεκατρείς γκαλερί, μουσικοχορευτικά θέατρα, σχολές τεχνών, καθώς και καλλιτέχνες, μουσικά συγκροτήματα κτλ όπως είδαμε παραπάνω. Κάποιοι χώροι διατίθενται επίσης για τη στέγαση συναυλιών, εκθέσεων, φεστιβάλ κάνοντάς το πολύ δημοφιλή ως πολιτιστικό πολυχώρο. Αυτό αποδεικνύεται και από τον αριθμό των επισκεπτών αφού δέχεται περίπου 200.000 άτομα ετησίως στα διάφορα δρώμενα. Ένα άλλο στοιχείο που το καθιστά επιτυχημένο παράδειγμα, είναι η συγκρότηση και λειτουργία της εταιρίας Kiinteistö Oy Kaapelitalo που είναι υπεύθυνη για την ενοικίαση και συντήρηση τόσο των χώρων όσο και γενικότερα των εγκαταστάσεων, η οποία είναι τμήμα του Δήμου του Ελσίνκι.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να πούμε πως το Cable Factory συνιστά μία επιτυχημένη περίπτωση ανακαίνισης και επανάχρησης βιομηχανικού χώρου. Σε αυτό συνετέλεσαν διάφοροι παράγοντες. Αναμφισβήτητα, η πείρα του Δήμου σε αντίστοιχα project κατά το παρελθόν, βοήθησε ώστε να εξελιχθεί σε ένα πολιτιστικό πολυχώρο. Αυτό που το έκανε να ξεχωρίσει ωστόσο, ήταν το έντονο ενδιαφέρον των πολιτών αλλά και των καλλιτεχνικών ομάδων που δραστηριοποιήθηκαν, α ντέδρασαν στην πρόταση μετατροπής του σε συγκρότημα γραφείων και για αυτό το λόγο ήρθαν σε διαβούλευση με τη δημοτική αρχή. Τέλος αυτό που καθιστά ενδιαφέρον το Cable Factory είναι το γεγονός ότι δεν αποτελεί ένα «μουσειακό» χώρο, αποξενωμένο από την καθημερινότητα των κατοίκων, αλλά «γεννά» πολιτισμό αφού φιλοξενεί πλήθος πολιτιστικών εκδηλώσεων αλλά και εκθέσεις μόνιμες και περιοδικές καλλιτεχνών, φέρνοντας αφενός σε επαφή κοινό και καλλιτεχνικές ομάδες αλλά και αυξάνοντας την επισκεψιμότητα του cable factory σε σημείο που να το έχει αναγάγει σε κεντρικό χώρο της πόλης.

B.) GASOMETER, BIENNH

Οι τέσσερις ιστορικές δεξαμενές χτίστηκαν ανάμεσα στο 1886 και 1899 και στεγάζανε τους χώρους αποθήκευσης προμηθειών γκαζιού της Βιέννης. Όταν η Βιέννη μετέτρεψε τις προμήθειες γκαζιού σε φυσικό αέριο ανάμεσα στο 1970 με 1978 και όλες οι παροχές γινόταν υπόγεια με σωληνώσεις, οι δεξαμενές αυτές ορίστηκαν ως απαρχαιωμένες και ο τεχνικός εξοπλισμός τους καταστρεφόταν σταδιακά. Ότι έμεινε ήταν το εξωτερικό κέλυφος των 90.000 κυβικών μέτρων μνημειακών κυλίνδρων από τούβλο. Το Gasometer έκλεισε οριστικά το 1984 και μετά την αδρανοποίησή του, χρησιμοποιούνταν μόνο για ειδικούς σκοπούς, όπως για παράδειγμα συναυλίες ή τα σκηνικά της ταινίας του James Bond, *The living Daylights*. (<http://www.wiener-gasometer.at/en>). Σήμερα είναι υπό προστασία ως ιστορικό μνημείο και αναγνωρισμένο για το κλασικό αρχιτεκτονικό του στυλ. Η τοποθεσία του project παρουσίασε μια ειδική ευκαιρία για ανάπτυξη του αστικού ιστού της Βιέννης και επέκτασης του δικτύου μεταφορών. Έτσι η γραμμή U3 του μετρό επεκτάθηκε μόνο για να εξυπηρετεί το συγκρότημα καθώς επίσης κατασκευάστηκε και ο σταθμός North-East Highway. Όταν

το 1995 αποφασίστηκε να ενοποιήσουν αυτές τις τέσσερις δεξαμενές για λόγους κατοικίας, τέσσερις σχεδιαστές σε συνεργασία με αναγνωρισμένους αρχιτέκτονες κατέθεσαν τις προτάσεις τους. Ενώ ο Jean Nouvel, ο Manfred Wehdorn και ο Wilhem Holzbauer είχαν διαφορετικές προσεγγίσεις για το θέμα, ο Coop Himmelbau πρότεινε ένα δεύτερο κτίριο επικολημένο στα υπάρχοντα προκειμένου να κάνει ορατή τη λειτουργία του συγκροτήματος εξωτερικά. Το project περιλαμβάνει 620 διαμερίσματα γραφεία και καταστήματα. Κάθε Gasometer χωρίζεται σε διαφορετικές καθ' ύψος ζώνες, μία για κατοικία (τα διαμερίσματα στα πάνω πατώματα), μία για εργασία (τα γραφεία στα μεσαία πατώματα) και καταστήματα (εμπορικά κέντρα στο ισόγειο). Τα εμπορικά κέντρα μάλιστα συνδέονται μεταξύ τους με γέφυρες. (<http://www.wiener-gasometer.at/en>). Επιπλέον, ένα κέντρο διασκέδασης και ένα εμπορικό συνδέθηκε στις πρώην δεξαμενές του Gasometer. Οι δεξαμενές έχουν ύψος 70 μέτρα και 60 μέτρα διάμετρο, επιτρέποντας στην ουσία να λειτουργεί στο εσωτερικό τους ένα ανεξάρτητο κτίριο, ξεχωριστά από το κέλυφος από κόκκινα τούβλα. Οι δεξαμενές ανακαινίστηκαν και άνοιξαν στο κοινό το 2001.

Φωτό9: Αποψη από ψηλά των δεξαμενών γκαζιού

www.wiener-gasometer.at/en/history

Αναλυτικότερα, στο συγκρότημα φιλοξενούνται :

- πάνω από 70 καταστήματα, εστιατόρια, μπαρ
- ένα σινεμά 12 αιθουσών
- μία αίθουσα εκδηλώσεων περιεκτικότητας 4200 ατόμων
- ένα κέντρο περίθαλψης
- το εθνικό αρχείο της Βιέννης
- 11000 τμ χώρους γραφείων
- 615 διαμερίσματα
- μία εστία φοιτητών με 230 θέσεις

Φωτό10: Τα ανακαινισμένα gasometer

Πηγή <http://twistedifter.com/2009/10/gasometers-of-vienna/>

Ο προϋπολογισμός της ανάκτησης ήταν περίπου 150 εκατομμύρια ευρώ. Η επιλογή διατήρησης του κελύφους έγινε επειδή τα κτίρια χαρακτηρίζαν όχι μόνο την περιοχή Shimmering όπου βρίσκονται, αλλά ολόκληρη τη Βιέννη ως μνημεία της βιομηχανικής κληρονομιάς της πόλης. Αποδείχτηκε αργότερα ωστόσο ότι παρόλο που επιλέχθηκε να διατηρηθεί ο εξωτερικός φλοιός, δεν ήταν όλα τα τούβλα σε καλή κατάσταση οπότε και κάποια από αυτά αντικαταστάθηκαν. Η επιλογή της ομάδας σχεδίασης για ανάμιξη των χρήσεων, ήταν προκειμένου η περιοχή να έχει κόσμο 24 ώρες το 24 ωρο. Τα Gasometers, λόγω της ποικιλίας των χρήσεων που φιλοξενούν αλλά και του μεγάλου αριθμού των διαμερισμάτων (615 διαμερίσματα), ουσιαστικά είναι μία μικρή πόλη

μέσα στην πόλη. Οι κάτοικοι έχουν αναπτύξει ένα αίσθημα γειτονιάς τόσο με την συνηθισμένη έννοια του όρου και τις κοινωνικές επαφές μεταξύ τους, αλλά όσο και με την έννοια της ύπαρξης μίας διαδυκτιακής κοινότητας που αφορά την ενημέρωση σε θέματα που αφορούν την ζωή και τα δρώμενα στα gasometer (διαδυκτιακός τόπος Gasometer Community).

Γ.) LE CREUSOT

Το Creusot είναι μία μικρή πόλη στο τμήμα Saone-et-Loire στη Βουργουνδία, περιοχή της ανατολικο-κεντρικής Γαλλίας με πληθυσμό 29.200 κατοίκους. Ήταν κάποτε κέντρο παραγωγής του άνθρακα και σήμερα έχει τα χυτήρια, τα κινητήρια καταστήματα και τα εργοστάσια εξοπλισμών. Έχει δώσει το όνομά της σε μία σειρά οικιακών σκευών από χυτοσίδηρο. Από το 17^ο στον 20^ο αιώνα ήταν κέντρο για την κατασκευή του χάλυβα, του γυαλιού και των κεραμικών. Το πρώτο χυτήριο στη Γαλλία που έκαιγε άνθρακα αντί του ξύλου χτίστηκε εδώ. Γύρω στο 1870 στη Γαλλία προχώρησε η δημιουργία ενός μεγάλου οικομυσείου στο Le Creusot- Montceau les Mines, το οποίο κάλυψε με τις δραστηριότητές του μία μεγάλη επαρχία με πλούσιο μεταλλευτικό και μεταλλουργικό παρελθόν.

Φωτό11: Γκραβούρα εποχής, αναπαριστά την πόλη Le creusot το 1847

Πηγή: (<http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr>)

Το Creusot είναι σήμερα ένα μουσείο παγκοσμίου φήμης τόσο ως ένα από τα κύρια βιομηχανικά κέντρα της Ευρώπης από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα μέχρι το

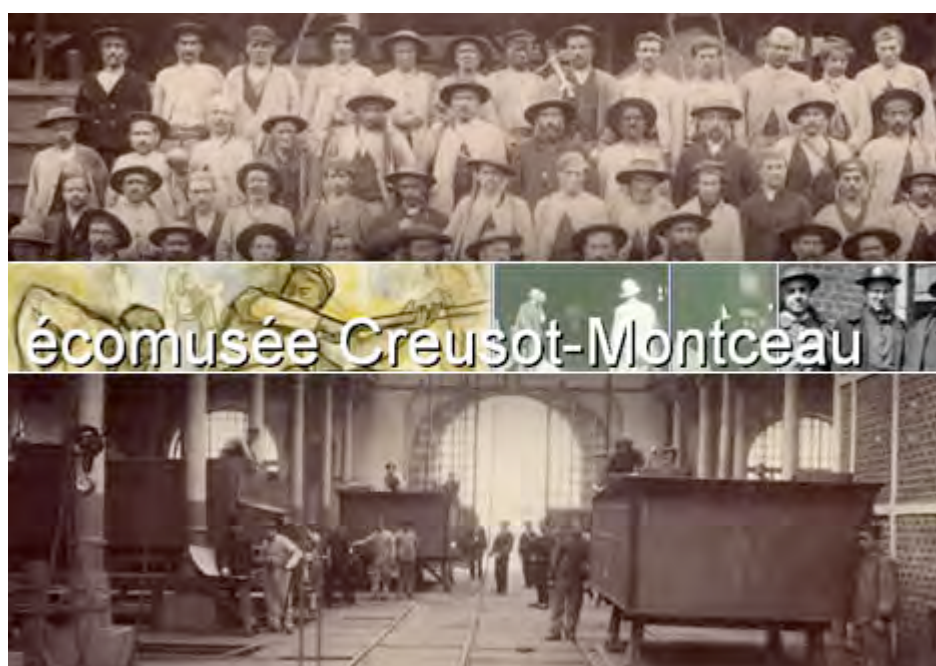
δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα όσο και ως ένας από τους τόπους γέννησης της βιομηχανικής αρχαιολογίας στη Γαλλία (<http://parcdescombes.com>). Το Creusot, είναι οικομουσείο⁵ που συνδυάζει χρήσεις μουσειακές, που σχετίζονται τόσο με τη βιομηχανική όσο και με την αγροτική ιστορία του τόπου, καθώς και χρήσεις έρευνας και εκπαίδευσης. Το 1970 δημιουργήθηκε η Communate στην περιοχή Creusot Montceau, στην Βουργουνδία σε μια περιοχή με πλούσια κληρονομία και ιστορικά μνημεία. Το 1973 η Communaute ίδρυσε και από τότε διαχειρίζεται το οικομουσείο, το οποίο έχει σαν αποστολή την απογραφή, μελέτη και αξιοποίηση της κληρονομιάς της περιοχής και αποτελεί παράδειγμα αστικού σχεδιασμού (<http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr>) Με τη βοήθεια του τοπικού πληθυσμού, των οργανισμών, των ερευνητών και των εταιριών, το οικομουσείο έχει διασώσει και αξιοποιήσει τις τοποθεσίες που αποτελούν την κληρονομιά του τόπου. Οι δραστηριότητες του μουσείου απευθύνονται στους τοπικούς και περιφερειακούς πληθυσμούς, στους περιηγητές, στους ακαδημαϊκούς και στο κοινό, έτσι ώστε η κληρονομιά αυτή να γίνει εργαλείο γνώσης και κατανόησης της πολιτιστικής ταυτότητας των ανθρώπων. Το σφυρί ατμού Creusot ήταν ένα γιγαντιαίο σφυρί ατμού που χτίστηκε το 1877 από τον Schneide με τη δυνατότητα να δίνει ένα χτύπημα μέχρι 100 τόνων και ήταν το ισχυρότερο στον κόσμο μέχρι το 1891. Υπάρχει ακόμη αν και δεν είναι πλέον σε λειτουργία και αποτελεί τουριστικό αξιοθέατο της πόλης (<http://parcdescombes.com>). Γενικότερα η επιτυχία της διαχείρισης και της βιωσιμότητας του πρώην ορυχείου βασίζεται στη λειτουργία του και τη δράση του ως ερευνητικό κέντρο και την προσφορά του στον διεπιστημονικό κλάδο της βιομηχανικής αρχαιολογίας. Μια από τις επισκέψιμες εγκαταστάσεις που μαρτυρούν τη βιομηχανική ιστορία του τόπου είναι το μεταλλευτικό μουσείο στο Blanzy. Αποτελείται από γαλαρίες εξόρυξης καθώς και από το κτίριο διοίκησης και τον

---

⁵ Ο όρος οικομουσείο εισήχθη στην επιστήμη της μουσειολογίας το 1971 από τους Georges Henry Riviere και Hughes de Varine. «Το οικομουσείο είναι ένας δυναμικός τρόπος με τον οποίο οι κοινότητες διατηρούν, ερμηνεύουν και διαχειρίζονται την κληρονομιά με σκοπό την αειφόρο ανάπτυξη. Το οικομουσείο βασίζεται σε μία τοπική κοινωνική συμφωνία». Το οικομουσείο είναι μία κατ' ουσίαν πολιτιστική διαδικασία, που ταυτίζεται με μία κοινότητα (πληθυσμό), σε ένα γεωγραφικό χώρο, χρησιμοποιώντας την κοινή κληρονομιά ως πόρο ανάπτυξης σε αντίθεση με το πιο κλασικό μουσείο, που χαρακτηρίζεται από μία συλλογή σε ένα κτίριο για ένα κοινό επισκεπτών. (<http://wsdata.com/en/2012-01-12/osservatorioecomusei.net-domain-information.html>)

εξωτερικό του χώρο . Το βασικό κτίριο που αποτελούσε τα κεντρικά γραφεία της Εταιρίας Μεταλλείων , έχει αποκατασταθεί και στο ισόγειο φιλοξενεί ένα κατάστημα και μία αίθουσα προβολών όπου ένα βίντεο παρουσιάζει τις μεθόδους εργασίας (<http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr>) Παράλληλα εκτίθενται διάφορες μακέτες και γεωλογικές τομές. Στον όροφο μία μόνιμη έκθεση δείχνει τη ζωή στην αποβάθρα του Blanzly.

Φωτό12: Κολάζ από την κεντρική σελίδα του οικομουσείου που δείχνει φωτογραφίες εποχής και πίνακες

Πηγή : <http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr>

Στον εξωτερικό χώρο υπάρχει η βιοτεχνία φωτιστικών όπου παρουσιάζεται η εξέλιξη του φωτισμού μέσα στα ανθρακωρυχεία . Στη συνέχεια , παρουσιάζεται η δραστηριότητα σε ένα φρέαρ εξαγωγής ενώ υπάρχουν βαγόνια, ατμομηχανές ορυχείων και το φρέαρ του Saint- Claude βάθους 30 μέτρων, εξοπλισμένο με έναν θάλαμο και ένα κάδο σε κατάσταση λειτουργίας . Δίπλα , η αίθουσα των μηχανών στεγάζει τη μηχανή εξαγωγής με ατμό, τις αντλίες αδειάματος, τους κινητήρες και μία ηλεκτρική μηχανή Gramme του 1885. Υπάρχουν επίσης γαλαρίες βατές για 200 μέτρα με υποστηρίγματα μεταλλικά ή ξύλινα . Στην καρδιά του ορυχείου παρουσιάζεται η εξέλιξη των τεχνικών και οι διάφοροι εξοπλισμοί κατεδάφισης . Η πρωτοτυπία του μεταλλευτικού μουσείου του Blanzly είναι ότι τα αντικείμενα που εκτίθενται βρίσκονται

σε μεγάλο ποσοστό σε άριστη κατάσταση λειτουργίας και οι επισκέπτες με την επίδειξη λειτουργίας τους μπορούν να αντιληφθούν καλύτερα τη χρήση τους και τη χρησιμότητά τους.

2.10 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ –Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ

Η μέχρι πρόσφατα απουσία επαρκούς και σαφούς θεσμικού πλαισίου συνθέτει μια αποθαρρυντική εικόνα για τα βιομηχανικά μνημεία της χώρας. Τα στοιχεία μιας βιομηχανικής ιστορίας ενός και πλέον αιώνα εκποιούνται ή, στην καλύτερη περίπτωση, αντιμετωπίζονται ως διακοσμητικά αντικείμενα απογυμνωμένα από την ιστορική και πολιτιστική τους αξία. Η πλήρης απουσία κάθε προσπάθειας κα ταγραφής και αποτίμησης των βιομηχανικών καταλοίπων και η ουσιαστική αδράνεια των ετών που ακολούθησαν την αποβιομηχάνιση της Ελλάδας αποτέλεσαν εξαιρετικά αρνητικούς παράγοντες στην πορεία διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας μας. (Πολύζου, Π αναγιωτόπουλος 1998: 17-23, 57). Χωρίς επαρκή επιστημονική και ιστορική γνώση, οι πρώτες προσπάθειες επικεντρώθηκαν κυρίως στα κτίρια, με έλλειψη όμως σαφούς πολιτικής. Βέβαια, γεγονός είναι ότι ο χαρακτηρισμός πολλών βιομηχανικών κτιρίων ως διατηρητέα τα έσωσε από την κατεδάφιση χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι γλίτωσαν και από τον κίνδυνο καταστροφής ή αλλοίωσης του αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας τους. Πολλά από αυτά βρίσκονται σε μία στάσιμη κατάσταση, εξαιτίας αφενός της γραφειοκρατίας και αφετέρου του πολυιδιοκτησιακού καθεστώτος που χαρακτηρίζει τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Ο χαρακτηρισμός τους ως διατηρητέων δε, ποικίλει από τη διατήρηση όλου του κτιρίου, έως απλά τον επιφανειακό χαρακτηρισμό ως διατηρητέου μόνο της πρόσοψης. Είναι εξάλλου συχνό το φαινόμενο της διατήρησής τους με μόνο κίνητρο τους ευνοϊκότερους και μεγαλύτερους συντελεστές δόμησης (σε σχέση με την ανέγερση νέου κτιρίου) με αποτέλεσμα αμφίβολης αρχιτεκτονικής ποιότητας του τελικού κτιρίου, αλλά και της διατήρησης του βιομηχανικού χαρακτήρα τους. Φυσικά υπήρξαν και περιπτώσεις κτιρίων που διασώθηκαν στο σύνολό τους, έστω και με καθυστέρηση και αξιοποιήθηκαν με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Άλλα μετατράπηκαν σε πολιτιστικά ή ψυχαγωγικά κέντρα, ή συνέχισαν τη βιομηχανική τους χρήση. Σε καμιά όμως περίπτωση πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, (για παράδειγμα στο Βόλο με την

επανάχρηση βιομηχανικών κτιρίων ως πολιτιστικό επίκεντρο/Τσαλαπάτα και αίθουσες του Πανεπιστημίου/Πεδίο Άρεως) η διάσωση των βιομηχανικών τοπίων δεν εντάχθηκε σε μια γενικότερη και αυτόνομη φιλοσοφία διατήρησης με γνώμονα αποκλειστικά τη διατήρηση της βιομηχανικής ταυτότητας του χώρου, παρά τυχόν άλλους αρχιτεκτονικούς, αισθητικούς και οικονομικούς παράγοντες. Όλα αυτά έχουν συντελέσει στην ύπαρξη αποκαταστημένων μεν βιομηχανικών κελυφών που –όσα από αυτά - έχουν μετατραπεί σε μουσεία ή χώρους πολιτισμού (εκτός από τα πιο «ιδιωτικού» τύπου κτίρια όπως κατοικίες κτλ), στερούνται του αυθεντικού βιομηχανικού τους χαρακτήρα, με αποτέλεσμα ο επισκέπτης ενός τέτοιου χώρου ακόμη και αν προβληματιστεί από τον ίδιο το χώρο, να μη μπορεί στο εσωτερικό του να λάβει πληροφορίες για την ιστορία του. Από τα τέλη της δεκαετίας του '90 μέχρι σήμερα έχουν γίνει κάποιες σημαντικές προσπάθειες για την ουσιαστική διατήρηση σημαντικών μνημείων, κυρίως υπό την προσπάθειες συνολικής καταγραφής των βιομηχανικών καταλοίπων στις κυριότερες βιομηχανικές ζώνες της Ελλάδας, με διάφορα ερευνητικά προγράμματα. Βέβαια, η προσπάθεια διατήρησης ή και ανακαίνισης των βιομηχανικών κτιρίων δεν εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από το θεσμικό πλαίσιο, ή την πρωτοβουλία των δημοτικών αρχών και των κατοίκων. Πολλές φορές, υπάρχουν τα διάφορα προβλήματα τα οποία πρέπει να αντιμετωπιστούν (που είδαμε παραπάνω), προκειμένου να διατηρηθούν τα βιομηχανικά κατάλοιπα. Τέλος, είναι δυνατή η ανάπτυξη βιομηχανικού/πολιτιστικού τουρισμού (όπως συμβαίνει και στην Ευρώπη), εφόσον υπάρξουν κάποιες αναγκαίες συνθήκες. Δηλαδή, θεωρούμε ότι η ένταξη των βιομηχανικών καταλοίπων σε πολιτιστικές διαδρομές θα μπορούσε να επιφέρει οφέλη για τις τοπικές κοινωνίες, αλλά στην περίπτωση της Ελλάδας για να μπορέσει να λειτουργήσει και να είναι βιώσιμο ένα τέτοιο μοντέλο, θα πρέπει πρώτα να γίνουν κάποια πράγματα τα οποία και θα δούμε παρακάτω.

3.1 Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΜΟΧΛΟΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Μέσα στο νέο πλαίσιο λειτουργίας των πόλεων – όπως αυτό καθορίζεται από την παγκοσμιοποίηση, την τριτογενοποίηση των οικονομιών κτλ- η μετακίνηση κεφαλαίων, επιχειρήσεων, ανθρώπων και αγαθών γίνεται πλέον με μεγάλη ευκολία . Χωρίς αμφιβολία, η παγκοσμιοποίηση και το νέο διεθνοποιημένο περιβάλλον είναι παράγοντες που επηρέασαν τα μέγιστα στην εντατικοποίηση του ανταγωνισμού των πόλεων, καθώς οι αλλαγές που σηματοδοτήθηκαν γεννήθηκαν μέσα στις πόλεις και έχουν επηρεάσει καθοριστικά την εσωτερική λειτουργία και δομή τους, αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις (Οικονόμου και Πετράκος, 1999). Την τελευταία δεκαετία αρκετές μελέτες (Sassen 2001, Lever 2001, Shaw 2001) έχουν ασχοληθεί με αυτές τις επιπτώσεις της διεθνοποίησης της οικονομίας στις πόλεις, ενώ υποστηρίζεται ότι έχει ενταθεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων/περιφερειών/τόπων (βλ. Brotchie et al 1995, Duffy 1995), στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν ξένες επενδύσεις επιδιώκοντας οικονομική ευημερία και ανάπτυξη (Kantor, 1987). Αυτό το γεγονός, ωθήσει τις σύγχρονες πόλεις στον ανταγωνισμό προκειμένου να προσελκύσουν επιχειρήσεις και κεφάλαια (Amin και Thrift, 1995, Short και Kim 1999), με εξαίρεση ίσως τις παγκοσμιοπόλεις που εξαιτίας του μεγάλου κρίσιμου μεγέθους τους επιβάλλονται στην μεγάλη κινητικότητα του κεφαλαίου(Sassen 2000 και 2001). Επομένως οι πόλεις επιχειρούν να προσελκύσουν το κεφάλαιο και τις επιχειρήσεις είτε ανανεώνοντας την οικονομική ελκυστικότητά τους είτε βελτιώνοντας την ποιότητα του αστικού χώρου (Boyle και Rogerson 2001). Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζουν οι Chesire και Gordon (1996), οι πόλεις αναπτύσσουν πολιτικές προκειμένου να προσελκύσουν επιχειρήσεις και ανθρώπινο δυναμικό και να προωθήσουν τις αναπτυξιακές προοπτικές. Ο ανταγωνισμός των πόλεων, αλλά και το place marketing δεν είναι κάτι καινούργιο , αφού στην μακραίωνη ιστορία των πόλεων , υπάρχουν τέτοιες στρατηγικές , όπως για παράδειγμα πόλεις κατά τη διάρκεια της αποικιακής επέκτασης (Avraham, Ketter, 2008, Van den Berg, 1999) που προσπαθούσαν να προσελκύσουν κατοίκους, ή οι εκστρατείες παραλιακών θέρετρων στον 19^ο αιώνα. Ως εκ τούτου , κάθε περιοχή επιδιώκει να αναζητήσει και να αναδείξει τα ιδιαίτερα

χαρακτηριστικά της προκειμένου όχι μόνο να διαφοροποιηθεί από τις υπόλοιπες περιοχές, αλλά και να διακριθεί σε σχέση με αυτές. Το marketing και το branding των πόλεων κατά συνέπεια, αποτελούν σήμερα πρακτικές που κερδίζουν συνεχώς έδαφος (Δέφνερ, 2002, Καραχάλης, 2006), στην προσπάθεια κάθε περιοχής να υπερισχύσει απευθυνόμενη στις ίδιες ομάδες - στόχους με τους ανταγωνιστές της. (Bowen κ.ά., 2006). Επιπλέον, το μάρκετινγκ του τόπου σήμερα έχει γίνει μία αναγκαιότητα στη διαδικασία του παγκόσμιου ανταγωνισμού των πόλεων, της τουριστικής έλξης, της αστικής διαχείρισης και της αστικής διακυβέρνησης (Δέφνερ, 2002), ενώ είναι επίσης συνηθισμένη πρακτική η αναβάθμιση της εικόνας των πόλεων και της ταυτότητάς τους μέσω αναπλάσεων αλλά και μέσω καινοτόμου σχεδιασμού του χώρου (Beriatos και Gospodini 2004, Μπεριάτος και Γοσποδίνη 2006). Τα νέα αστικά «διεθνοποιημένα» μεταβιομηχανικά τοπία (Γοσποδίνη, 2009) και σύμβολα των πόλεων μπορούν πράγματι να προσελκύουν επισκέπτες και να «τοποθετήσουν μία πόλη στο διεθνή χάρτη», ενώ ένα αθλητικό ή πολιτιστικό γεγονός μπορεί να λειτουργήσει ως πόλος έλξης. Σε αυτό το πλαίσιο «εμπορευματοποίησης» τους, έχουν συμβάλει και άλλοι τρεις λόγοι, όπως αναφέρει ο Holcomb: η πολιτιστική και αισθητική αλλαγή, η εμφάνιση του στυλ και της κατανάλωσης ως μορφής αυτοκαθορισμού και προεξάρχουσες ιδεολογίες ιδιωτικοποιήσεων και μείωσης των κανονιστικών διατάξεων. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το μάρκετινγκ των πόλεων (τουλάχιστον αυτό που εξειδικεύεται στον αστικό τουρισμό) απευθύνεται κυρίως σε αγορές-στόχους νέων, επιτυχημένων και δημιουργικών ατόμων που χαρακτηρίζονται από τον αστικό τρόπο ζωής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι πόλεις επιστρατεύουν τον πολιτισμό, ως μοχλό για την προώθηση της οικονομικής τους ανάπτυξης. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η διάσταση και η αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς έχει αλλάξει πλέον στον 20^ο αιώνα. Οι αναπτυγμένες χώρες έχουν συνειδητοποιήσει ότι η πολιτιστική τους ταυτότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα μνημεία, τα αστικά σύνολα, τα φυσικά τοπία και τα στοιχεία λαϊκής παράδοσης των πόλεών τους. Εδώ και δεκαετίες όπως φαίνεται και από τα παραπάνω, έχει γίνει αντιληπτό ότι η αποκαλούμενη «πολιτιστική κληρονομιά» χρήζει διατήρησης και προστασίας διότι όχι μόνο αποτελεί τη μνήμη, το παρελθόν της κάθε πόλης αλλά ταυτόχρονα σηματοδοτεί το μέλλον και την εξέλιξή της. Άλλωστε η ταυτότητα είναι στενά συνδεδεμένη με τη μνήμη και η ταυτότητα δεν είναι παρά μία

αφήγηση θα λέγαμε, της ιστορικής συνέχειας ενός τόπου. Το σημείο ωστόσο που θα θέλαμε να επικεντρωθούμε είναι η χρησιμοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς για την ενίσχυση ή ακόμη και την δημιουργία μίας πολιτιστικής ταυτότητας. Η πολιτιστική κληρονομιά δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον πια μόνο για τους ιστορικούς αλλά έχει γίνει κατανοητό ότι μέσα από αυτή είναι δυνατό να ενισχυθεί η ταυτότητα και η μοναδικότητα των λαών. Ο πολιτισμός λειτουργεί σήμερα ως μοχλός οικονομικής ανάπτυξης μίας πόλης με ποικίλους τρόπους. Αφενός βελτιώνει την ανταγωνιστικότητά της στο διεθνές περιβάλλον, δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας αλλά και αυξάνει την ελκυστικότητα της πόλης στην προσέλκυση νέων επενδύσεων. Αυτό εκφράζεται άλλωστε και από το συνεχώς εντεινόμενο ενδιαφέρον για την διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στην αύξηση του αριθμού των πολιτικών, των προγραμμάτων, των μέτρων και δράσεων που έχουν ως αντικείμενό τους την πολιτιστική κληρονομιά. Θα λέγαμε λοιπόν ότι ο νέος ρόλος που καλείται να παίξει η πολιτιστική κληρονομιά συνδέεται σε γενικές γραμμές με δύο σύγχρονα φαινόμενα των ανεπτυγμένων χωρών: την ανάγκη για ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας, απέναντι στο φόβο της αφομοίωσης από την παγκόσμια πια κουλτούρα και την τριτογενοποίηση της οικονομίας που έχει οδηγήσει τις πόλεις στην αναζήτηση και υιοθέτηση άλλων μοντέλων παραγωγής, με την ταυτόχρονη συρρίκνωση του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα της οικονομίας. Κατά αυτή την έννοια, οι πολιτιστικές δραστηριότητες της πόλης λειτουργούν ως πόροι που βελτιώνουν την «υπερτοπική» εικόνα της, αναβαθμίζουν την ποιότητα ζωής της και συμβάλλουν στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς της σε διεθνές επίπεδο. Θα μπορούσαμε να πούμε λοιπόν πως στο νέο ανταγωνιστικό πλαίσιο που έχει διαμορφωθεί πολιτισμός και οικονομική ανάπτυξη φαίνεται να βαδίζουν μαζί, καθώς οι πολιτιστικές δραστηριότητες αποτελούν νευραλγικά σημεία στην διαμόρφωση της παραγωγικής στρατηγικής των πόλεων και στην βελτίωση των αναπτυξιακών τους προοπτικών.¹ Μέσα σε αυτό το

---

¹ Σύμφωνα και με τον Hall P., (2000:25), ο πολιτισμός θεωρείται ως «το μαγικό υποκατάστατο για όλα τα εργοστάσια και τις αποθήκες που χάθηκαν, ο μηχανισμός που θα δημιουργήσει νέα αστική εικόνα, κάνοντας την πόλη πιο ελκυστική τόσο στο μετακινούμενο κεφάλαιο όσο και τους μετακινούμενους ελεύθερους επαγγελματίες στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης». Αυτό τονίζει και η Zukin Sharon στο βιβλίο της «The cultures of cities» όπου αναφέρει ότι «με την οικονομική παρακμή και εξαφάνιση των μεταποιητικών επιχειρήσεων, ο πολιτισμός γίνεται ολοένα και περισσότερο η κυρίαρχη οικονομική δραστηριότητα των πόλεων, ο βασικός πόρος τουριστικής ανάπτυξης και η κρίσιμη ανταγωνιστική αιχμή των πόλεων». Αξίζει

πλαίσιο, οι αναπλάσεις υποβαθμισμένων περιοχών (και πού συχνά πρώην βιομηχανικών ή λιμενικών εγκαταστάσεων) καθώς και ο καινοτόμος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, φαίνονται να είναι σημαντικά εργαλεία στην αναγέννηση της εικόνας των πόλεων.

3.2 ΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΕΙΣ

Με τον όρο *ανάπλαση*² (οικισμού ή περιοχής ή αστική ανάπλαση) εννοούμε ένα σύνολο κατευθύνσεων, μέτρων, παρεμβάσεων και διαδικασιών πολεοδομικού, κοινωνικού, οικονομικού, οικιστικού και ειδικού αρχιτεκτονικού χαρακτήρα που αποσκοπούν, κυρίως στη βελτίωση του δομημένου περιβάλλοντος και των όρων διαβίωσης των κατοίκων, την προστασία και ανάδειξη των πολιτιστικών, ιστορικών, μορφολογικών και αισθητικών στοιχείων και χαρακτηριστικών του οικισμού ή της περιοχής (Χριστοφιλόπουλος 2002:72). Η ανάπλαση υποβαθμισμένων αστικών περιοχών και ιστορικών κέντρων στην Ευρώπη δεν είναι κάτι πρόσφατο, αλλά διανύει σήμερα το τρίτο της στάδιο. Οι δεκαετίες του '50 και του '60 χαρακτηρίζονται από τη ριζική ανακαίνιση (*urban renewal*) με τις μη αναστρέψιμες και σαρωτικές παρεμβάσεις των δεκαετιών και ακολουθούν οι δεκαετίες '70 και του '80 που κυριάρχησαν οι ανακατασκευές και επισκευές συντήρησης των δεκαετιών του (conservation, restoration). Σήμερα η ακολουθούμενη πολιτική είναι η «προσεκτική, βήμα προς βήμα αναζωογόνηση» (ή αλλιώς «careful, step-by-step revitalization»). Ως αναπλάσεις τρίτης γενιάς μπορούν να θεωρηθούν οι παρεμβάσεις είτε σε κάποια ιστορικά κέντρα πόλεων είτε σε υποβαθμισμένες αστικές περιοχές που ανέκαμψαν έπειτα από προγραμματισμό και προσεκτικές παρεμβάσεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα από τον ευρωπαϊκό χώρο είναι τα Docklands (Λονδίνο), εν μέρει οι Halles (Παρίσι), η Merchant City

---

να σημειώσουμε επίσης, ότι η Zukin αναπτύσσει το θέμα της συμβολικής οικονομίας και διευρύνει την έννοια της πολιτιστικής βιομηχανίας αφού σε αυτή κατατάσσει και την μόδα, τις καλές τέχνες, την νεωτεριστική κουζίνα, την μουσική κ.λ.π., ξεφεύγοντας έτσι από την στενή έννοια του όρου.

² Ως «ανάπλαση» θεωρείται η επέμβαση σε μια περιοχή που περιλαμβάνει το σύνολο των κατευθύνσεων, μέτρων, παρεμβάσεων και διαδικασιών πολεοδομικού, κοινωνικού, οικονομικού, οικιστικού και ειδικού αρχιτεκτονικού χαρακτήρα. Σκοπός αυτής της επέμβασης είναι η βελτίωση των όρων διαβίωσης των κατοίκων, η βελτίωση του δομημένου περιβάλλοντος, καθώς και η προστασία και ανάδειξη των πολιτιστικών, ιστορικών, μορφολογικών και αισθητικών στοιχείων και χαρακτηριστικών της περιοχής (άρθ. 8 ν.2508/9).

(Γλασκόβη), το Chiado (Λισαβόνα), το Bickersland, το New Market και το Jordaan (Αμστερνταμ), το Temple Bar (Δουβλίνο), το Kreuzberg (Βερολίνο), η Πλάκα στην Αθήνα, η Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης, η Παλιά Πόλη της Ρόδου και άλλα. Βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οι παρεμβάσεις εν αφορούν τμήματα της πόλης, αλλά ολόκληρη την πόλη, όπως για παράδειγμα η Βενετία, η Φλωρεντία, το Winchester κλπ., οι οποίες είναι πόλεις - μουσεία και ο τρόπος συντήρησης και ανανέωσης του κτιριακού τους αποθέματος διέπεται από κανόνες αυστηρούς που υπάγονται στη γενική κατηγορία των διατηρητέων οικισμών υψίστης προστασίας. Σήμερα, όπως είναι φυσικό, οι στόχοι έχουν σημαντικά βελτιωθεί και εμπλουτιστεί σε σχέση με αυτούς των δεκαετιών του '50 και του '60, αλλά και η σκέψη και οι μεθοδολογίες προσέγγισης του αστικού χώρου έχουν εξελιχθεί.

Όσον αφορά το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο που διέπει την ανάπλαση, σταθμό αποτέλεσαν τα παρακάτω κείμενα της πολεοδομικής νομοθεσίας:

- Η καθιέρωσή της ως έννοια για πρώτη φορά με νομικό περιεχόμενο από το Ν.Δ. 1003/71.
- Αυτό αντικαταστάθηκε από το ν.947/79, όπου και καθιερώνεται η δυνατότητα πολεοδομικής ενεργοποίησης οικιστικής περιοχής μέσω αστικού αναδασμού.
- Το Σύνταγμα του 1975, άρθ.24 (περιοριστικά μέτρα της ιδιοκτησίας, τόποι αποζημίωσης πέρα από την απαλλοτρίωση κ.λ.π.)
- Η ίδρυση το 1973 της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Εταιρείας Ενεργού Πολεοδομίας Α.Ε. και το 1976 η Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομίας και Στέγασης που λειτουργούν με τους κανόνες της ιδιωτικής οικονομίας, ενώ ανήκουν εξολοκλήρου στο δημόσιο.
- Το Π.Δ. 4/9/78 που αναφέρεται στην εφαρμογή μελετών ανάπλασης.
- Ο νόμος 1337/83 στο άρθ. 13 όπου αναφέρεται στην αναμόρφωση προβληματικών περιοχών/ συγκροτημάτων εντός σχεδίου, προτείνοντας ζώνες επεμβάσεων (ZEE και ZEK)

- Ο νόμος 1557/85 (ΓΟΚ) που καθιερώνει το ενεργό οικοδομικό τετράγωνο.
- Ο νόμος 2508/97, με τα άρθρα 8-17 του δεύτερου κεφαλαίου «Αναπλάσεις, αναμορφώσεις και σχετικές ρυθμίσεις», ως ολοκληρωμένο νομοθετικό κείμενο περί αναπλάσεων (Τζίκια- Χατζοπούλου, 2003).

Ο όρος «ανάπλαση» ωστόσο, όταν χρησιμοποιείται με την ευρεία έννοια αναφέρεται σε κάθε πολεοδομική παρέμβαση που αναμορφώνει ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο τμήμα του χώρου ενός οικισμού/πόλης. Στον διεθνή χώρο, υπάρχουν διαφορετικά είδη αναπλάσεων όπως συνοψίζεται στον παρακάτω πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 : ΕΙΔΗ ΑΝΑΠΛΑΣΕΩΝ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΗ ΧΩΡΟ

Τύπος και συνήθης ονομασία	1.Urban redevelopment	2 urban Reconstruction	3Urban renewal	4Rehabilitation	5 Flagship developments
Περιεχόμενα σχέδια	Αναδόμηση κτηριακού δυναμικού (γκρέμισμα και κατασκευή νέων κτηρίων)	Αναδόμηση-ανακατασκευή ή και ανασυγκρότηση	Ανάπλαση παλαιών κτηρίων (νεότερων μνημείων), ανασχεδιασμός τους για να φιλοξενήσουν νέες χρήσεις	Οικονομική και δημογραφική αναζωογόνηση και αναβίωση περιοχών με στόχο την προσέλκυση νέων κατοίκων μέσω νέων οικονομικών δραστηριοτήτ	Εμβληματικά έργα μεγάλης κλίμακας

				ων	
Περιοχές εφαρμογής	Ιστορικά κέντρα ή C.B.D. όπου το σημερινό κτηριακό δεν καλύπτει τις υφιστάμενες ανάγκες	Σε περιοχές με κατεστραμμένα κτήρια (από πόλεμο ή φυσικές καταστροφές)	Μόνο σε ιστορικά κέντρα	Περιοχές που έχουν βιώσει δημογραφική μείωση και συχνά περιοχές με αξιόλογο κτηριακό δυναμικό	

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Όπως φαίνεται και από τον πίνακα ο όρος «ανάπλαση» είναι μία ευρεία έννοια που παίρνει διάφορες μορφές στον διεθνή χώρο. Είναι χαρακτηριστική η ποικιλία τόσο στον τύπο των αναπλάσεων όσο και στις τάσεις του σχεδιασμού που χαρακτηρίζουν τον κάθε τύπο, το περιεχόμενο της παρέμβασης κ.τ.λ. Είναι φανερό λοιπόν, ότι ανάλογα με τις μορφές των δράσεων που υιοθετούνται προκύπτει διαφορετικό περιεχόμενο για την ανάπλαση. Η ανανέωση(όπως ορίζει και ο ν.2508/97), είναι μία ενιαία δράση που αφορά το κυριότερο μέρος του κτισμένου τμήματος ενός τομέα μίας πόλης . Η αποκατάσταση (όπως μεταφράζεται το rehabilitation) είναι η διατήρηση και αποκατάσταση της παλαιάς μορφολογίας των κτηρίων και αφορά βέβαια περιοχές με αξιόλογο κτηριακό απόθεμα. Σε αυτές τις περιοχές συνήθως έχει επέλθει μείωση των κατοίκων τους, λόγω οικονομικών συγκυριών ή και λόγω της κακής κατάστασης του κτηριακού δυναμικού . Η ανασυγκρότηση ή αλλιώς και αποκατάστασ η και ανακατασκευή (reconstruction) αφορά την επαναδόμηση κτηρίου ή συνόλου κτηρίων σε κακή κατάσταση . Αξίζει να σημειώσουμε ότι στη γαλλική ορολογία χρησιμοποιούνται και οι έννοιες του επανασχεδιασμού(reamenagement) που είναι η εκ νέου σχεδίαση και προγραμματισμός ενός τόπου , η αναβίωση (reanimation) που επαναφέρει στην ενεργό ζωή κατεστραμμένα μνημεία σε αστικά ή αγροτικά σύνολα, επαναπροσδιορίζοντας το χώρο από το χρήστη(revitalization). Επιπλέον, υπάρχει και

επαναπροσαρμογή (readaption) που γίνεται στα κελύφη προκειμένου αυτά να αποκτήσουν νέες λειτουργίες καθώς και η εξυγίανση (assaissement) στην οποία τονίζεται η ανάγκη δημιουργίας υγιεινών συνθηκών διαβίωσης σε φυσικό και κοινωνικό επίπεδο. Τέλος ο εκσυγχρονισμός (modernization) υπονοεί τον τρόπο ζωής μέσα στα κελύφη, επηρεάζοντας τη χρήση, ώστε να εξασφαλιστεί στο χρήστη ένας σύγχρονος τρόπος ζωής. Βέβαια, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι υπάρχει πληθώρα ακόμη σχετικών όρων, που είτε έχουν παρεμφερές περιεχόμενο με τους προαναφερθέντες είτε δεν είναι τόσο διαδεδομένοι και για αυτό το λόγο θεωρείται πλεονασμός η αναφορά τους. Κοινό χαρακτηριστικό επίσης των περισσότερων πόλεων που επιλέγουν να εφαρμόσουν προγράμματα ανάπλασης, είναι η προσπάθεια να δημιουργήσουν χώρους και κτήρια με πρωτότυπο, καινοτόμο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό.

Φωτό 13: Εμβληματικά κτήρια, σχεδιασμένα από τον Ισπανό Calatrava S., στην Βαλένθια (επάνω) και στην Αθήνα (κάτω)³

Πηγή: <http://www.interactivearchitecture.org/back-from-holiday.html>

---

³ Όπως χαρακτηριστικά βλέπουμε και στα κτήρια του Santiago Calatrava, ο καινοτόμος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός συχνά επαναλαμβάνεται από πόλη σε πόλη, θέτοντας τελικά το ερώτημα κατά πόσο και ενισχύεται η ταυτότητα της κάθε πόλης και εάν τελικά ξεχωρίζει αυτή

Όμως, όπως επισημαίνει και η Zukin Sh., (1991:23) αυτές οι αρχιτεκτονικές δημιουργίες και αστικές μορφές παράγονται περισσότερο ως προϊόντα κατανάλωσης. Οι διεθνώς γνωστοί αρχιτέκτονες, δημιουργούν συγκεκριμένες μορφές που «μεταφέρουν» από τόπο σε τόπο. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε το γεγονός της μιμητικής επανάληψης τέτοιων πρωτότυπων κτηρίων, σε περίπτωση που θεωρηθούν επιτυχημένα, σε όλο τον κόσμο (για παράδειγμα το Guggenheim museum). Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η εφαρμογή της αστικής πολιτιστικής στρατηγικής, έχει ένα σαφή εξωστρεφή χαρακτήρα και προσανατολίζεται σε οικονομικές κυρίως επιδιώξεις. Πρακτικά δηλαδή, ο κύριος σκοπός όλων των πόλεων δεν είναι παρά μόνο ένας: η προβολή μίας θετικής εικόνας της πόλης «προς τα έξω», σε υπερτοπικό όπως προαναφέραμε επίπεδο, προκειμένου αφενός να αυξηθεί η ελκυστικότητα των επενδύσεων, να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητά της αλλά και να καθιερωθεί ως τουριστικός προορισμός. Η πολιτιστική κληρονομιά μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αξιοποιείται προκειμένου οι πόλεις να ενισχύσουν την οικονομική τους ανταγωνιστικότητα. Σημαντικά εργαλεία προς αυτή την κατεύθυνση, είναι οι αναπλάσεις και ο καινοτόμος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός τα οποία όπως είδαμε και παραπάνω εφαρμόζονται και στην ανάπλαση πρώην βιομηχανικών συγκροτημάτων. Εγείρεται ωστόσο το ερώτημα κατά πόσο οι νέοι χώροι που προκύπτουν απευθύνονται στους κατοίκους των πόλεων ή γίνονται τελικά προϊόντα προς κατανάλωση που κατακλύζονται από τις ορδές των τουριστών, ένα πλήθος με ταξιδιωτικούς οδηγούς στο χέρι όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Nicolas Rose (1992 :106)

3.3 ΟΦΕΛΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ

Από την ανάλυση των παραπάνω παραδειγμάτων ανάπλασης (στο προηγούμενο κεφάλαιο) και επανάχρησης βιομηχανικών καταλοίπων, θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε τα παρακάτω οφέλη που είναι δυνατόν να αποκομίσει μία πόλη:

- Επιταχύνονται οι συνήθως χρονοβόρες διαδικασίες αναδιάρθρωσης της πόλης.
- Ριζική αλλαγή του περιβάλλοντος διαβίωσης και ως επακόλουθο αυτού και του επιπέδου ζωής.
- «Επιστρέφονται» στην πόλη πλήθος κτηριακών εγκαταστάσεων (αθλητικών, πολιτιστικών κτλ) που μπορούν να χρησιμοποιηθούν και μετά το πέρας των εκδηλώσεων.
- Με την κατασκευή έργων συγκοινωνίας για τη σύνδεση των εγκαταστάσεων με την πόλη (περίπτωση Gasometer Βιέννη), βελτιώνεται τόσο η εσωτερική προσβασιμότητα της πόλης, όσο και η σύνδεσή της με άλλες περιοχές.
- Γίνονται έργα για την βελτίωση των περιβαλλοντικά υποβαθμισμένων περιοχών.
- Γίνονται ενέργειες για την προστασία και ανάδειξη του κτηριακού πλούτου και συχνά χρηματοδοτούνται και οι παρεμβάσεις στα ιδιωτικά κτήρια.
- Αλλάζει η παραγωγική διάρθρωση της περιοχής και προσανατολίζεται σε πιο σύγχρονα και ευέλικτα παραγωγικά μοντέλα.
- Βελτιώνεται η ανταγωνιστικότητά της στην προσέλκυση επενδύσεων (εγχώριων και ξένων), στην προσέλκυση τουριστών και κατοίκων.
- Ενισχύεται η ταυτότητα και η αναγνωρισιμότητα της πόλης.
- Τονώνει το αίσθημα υπερηφάνειας των κατοίκων.

- Με τις πολεοδομικές παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας (όπως αναπλάσεις παραλιακών ή παραποτάμιων μετώπων, ανάπλαση ιστορικών κέντρων, κατασκευή εμβληματικών κτηρίων κτλ.) ενισχύεται η συμβολική οικονομία της πόλης και ο αστικός τουρισμός.
- Οι διεθνείς εκδηλώσεις (φεστιβάλ που φιλοξενούνται στα βιομηχανικά κτίρια) συνεισφέρουν άμεσα και στο Α.Ε.Π., ενώ η επιτυχής διεξαγωγή προσδίδει κύρος στην πόλη.
- Η δημιουργία ενός υψηλού επιπέδου αστικού περιβάλλοντος την κάνει δημοφιλή σε νέους εξειδικευμένους επαγγελματίες που διακρίνονται για την κινητικότητα όσον αφορά τον τόπο εγκατάστασή τους.

Ο χώρος που προκύπτει από τις αναπλάσεις, συνδράμει δε στην συμβολική οικονομία (αναφέρθηκε παραπάνω), ενώ απευθύνεται στην «νέα αστική τάξη». Υποστηρίζεται επίσης, ότι η άνοδος αυτής της νέας αστικής τάξης, συνδέεται και με την άνοδο του πολιτιστικού τουρισμού παγκοσμίως (Richards 1996). Πρόκειται για την ίδια τάξη που σύμφωνα με την Zukin καταναλώνει την «συμβολική οικονομία», ενώ η κύρια ανταμοιβή για αυτούς τους τουρίστες είναι η αυτοπραγμάτωση, ο εμπλουτισμός της προσωπικότητάς τους, η αυτοέκφραση, η ικανοποίηση του εαυτού τους και η ενίσχυση της εικόνας του εαυτού τους (Hall και Weiler 1992). Κομμάτι του πολιτιστικού τουρισμού που αφορά άμεσα τα βιομηχανικά κατάλοιπα, είναι και ο βιομηχανικός τουρισμός. Ο βιομηχανικός τουρισμός αφορά σε βιομηχανικά τοπία και περιοχές που έχουν υποστεί επανάχρηση και μπορεί να περιλαμβάνουν μετατροπή της λειτουργίας του τόπου, ήτοι από πλήρως βιομηχανική χρήση σε τουριστικό πόλο έλξης ή μουσειακό χώρο, ή σε ένα νέο λειτουργικό σκοπό πολύ διαφορετικό από την αρχική και /ή παρούσα χρήση του (Xie 2006). Είναι δε εξαιρετικά δημοφιλής στην Ευρώπη, ενώ οι παράγοντες που τον καθιέρωσαν είναι πολλοί. Ορισμένοι από αυτούς είναι: η μαζική και ταχεία αποβιομηχάνιση των προηγμένων κοινωνιών, η απώλεια της επαφής με τις παραδοσιακές διαδικασίες κατασκευής και μεταποίησης και τη συνδεδεμένη με αυτή τεχνογνωσία (Beaudet & Lundgren 1996). Εξάλλου, όπως είδαμε και στα διεθνή

παραδείγματα, πρώην βιομηχανικές εγκαταστάσεις έπειτα από ανάπλαση και επανάχρηση αποτελούν γνωστούς τουριστικούς προορισμούς.

3.4 ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

Η εφαρμογή προγραμμάτων αστικής ανάπλασης (στα πλαίσια των γενικότερων αστικών πολιτιστικών πολιτικών) έχει δεχθεί συχνά και σημαντικές κριτικές. Στη διεθνή βιβλιογραφία τίθεται πολύ συχνά το ερώτημα του σε ποιόν απευθύνονται τελικά αυτά τα νέα αστικά τοπία που προκύπτουν. Η πόλη ανήκει στους πολίτες της ή προσαρμόζεται στις επιταγές των οικονομικών συμφερόντων και ανάγεται σε ένα πορίον προς κατανάλωση; Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Nicolas Rose στο άρθρο του *Governing cities, governing citizens*, (1992:106) όπου ασκείται έντονη κριτική για τα προγράμματα ανάπλασης, τα νέα τοπία που προκύπτουν κατακλύζονται από ορδές τουριστών, «καταναλωτές» πολιτισμού, ενώ ο καινοτόμος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός αγγίζει τα όρια του παράδοξου. Επιπλέον θα ήταν συνετό να υπάρχει ειδική μέριμνα προκειμένου τα έργα και οι δράσεις που προκύπτουν να μην απευθύνονται σε ορισμένες ομάδες του πληθυσμού, αλλά αντίθετα να ενισχύουν τον πλουραλισμό και την συμμετοχή των πολιτών στα πολιτιστικά δρώμενα (βλ. περίπτωση Βαρκελώνης). Θα πρέπει δηλαδή, να λαμβάνεται υπόψη και το όραμα που έχουν οι ίδιοι οι πολίτες για την πόλη τους καθώς και οι λειτουργικές ανάγκες της πόλης στα πλαίσια της αστικής διακυβέρνησης. Αν τα έργα της αστικής ανάπλασης διαμορφώνονται μόνο με βάση τις αξιώσεις της αγοράς, τότε είναι αμφίβολο κατά πόσο το τελικό αποτέλεσμα θα ανταποκρίνεται στην κουλτούρα των κατοίκων. Εκτός αυτού, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι τα προγράμματα αστικής ανασυγκρότησης και πιο συγκεκριμένα οι πολεοδομικές παρεμβάσεις αστικής κλίμακας δημιουργούν μία «δυαδική» πόλη την διαχωρίζουν ανάμεσα στις περιοχές όπου έχουν γίνει οι παρεμβάσεις και χαρακτηρίζονται από το αστικό τοπίου υψηλού επιπέδου και από την άλλη μεριά υπάρχουν περιοχές που παρουσιάζουν τελείως διαφορετική εικόνα, ακόμη και αυτή της εγκατάλειψης. Έτσι, δημιουργείται μία μεγάλη αντίθεση στις εικόνες που παρουσιάζει η πόλη, ανάμεσα στις περιοχές που κατοικούν οι οικονομικά ασθενέστερες ομάδες και στις «νησίδες» της ανάπλασης που συχνά μπορεί να παρουσιάζουν και μία επίπλαστη εικόνα για την πόλη. Αν λάβουμε υπόψη και το φαινόμενο του «εξευγενισμού» των

περιοχών όπου εφαρμόστηκε η ανάπλαση, τότε δεν είναι υπερβολικό να δεχτούμε την άποψη της Zukin Sharon (1991), ότι *«ο εξευγενισμός κάνει τον κοινωνικό διαχωρισμό ακόμη πιο έντονο αφού ενθαρρύνει την δημιουργία νησίδων αναζωογόνησης, μέσα σε ωκεανούς παρακμής»*. Τέλος, το επιχείρημα της οικονομικής αναζωογόνησης των πόλεων και της δημιουργίας θέσεων εργασίας καταρρίπτεται, αν αναλογιστεί κανείς ότι το πλήθος των εργατών που δούλευαν στα εργοστάσια αντικαθίσταται συνήθως από ελάχιστους υπαλλήλους που εργάζονται στο μουσείο/βιομηχανικό χώρο (πχ ξεναγό, φύλακας, ταμίας).

4.1 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ/ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ - ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

Η πολιτιστική κληρονομιά της κάθε περιοχής μπορεί να αποτελέσει ισχυρό πλεονέκτημα για την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού¹ και υπό αυτή την έννοια, η βιομηχανική κληρονομιά αναδεικνύεται σε πόλο έλξης τουριστών αλλά και επενδύσεων. Εξάλλου, η αμφισβήτηση του μοντέλου του μαζικού οργανωμένου τουρισμού επήλθε με την ανάπτυξη των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού (Βαρβέσος 1998). Η συντήρηση των βιομηχανικών καταλοίπων εκτός δηλαδή από την ιστορική και αρχιτεκτονική αξία που εμπεριέχει εξ ορισμού, δύνανται να παίζει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού, συμβάλλοντας στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των περιοχών. Ο πολιτισμός αποτελεί τον κύριο πόλο έλξης του τουρισμού. Χωρίς τον πολιτισμό, υποστηρίζει υποστηρίζει η Boniface (1995:8), όλα τα μέρη του κόσμου θα έμοιαζαν ίδια και δε θα υπήρχε το κίνητρο να επισκεφθούμε κάποιον προορισμό για να νιώσουμε κάτι το διαφορετικό. Ακόμη και το κλασικό πρότυπο τουρισμού του ήλιου και της θάλασσας εμπεριέχει στοιχεία πολιτισμού αφού για παράδειγμα, ο μεσογειακός ήλιος, η θάλασσα, η άμμος αποτελούν πολιτιστικά στοιχεία στόχο για τους βορειοευρωπαίους τουρίστες που δεν τα βρίσκουν στην πατρίδα τους. «Ως πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να χαρακτηριστεί η περιήγηση που έχει ως κύριο στόχο τη γνωριμία και εκτίμηση της ιστορικής, καλλιτεχνικής και πνευματικής κληρονομιάς, καθώς και της σύγχρονης πολιτιστικής δημιουργίας μίας περιοχής» (Μυλωνόπουλος-Γσακίρης 2004:211, Βενετσανοπούλου 2006:136). Σύμφωνα με τον Κούτουλα (2000:461) «ως πολιτιστικός τουρισμός νοούνται όλα τα τουριστικά ταξίδια που έχουν ως κύριο σκοπό την άσκηση πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με έναν στενό ορισμό του Παγκοσμίου Οργανισμού Τουρισμού, πολιτιστικός τουρισμός είναι οι «μετακινήσεις των ατόμων με κίνητρα βασικά πολιτιστικά όπως εκπαιδευτικές περιηγήσεις, παραστάσεις θεάτρου, χορού, μουσικής, φεστιβάλ, και άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις καθώς και επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία και μουσεία, ταξίδια για τη μελέτη της φύσης, της

¹ Με τον όρο εναλλακτικές μορφές τουρισμού δε, εννοούμε διάφορες δραστηριότητες στις οποίες μπορεί ο ενδιαφερόμενος να συμμετέχει ομαδικά ή προσωπικά (Morgan, 1996).

λαικής τέχνης και προσκυνήματα (WTO 1985). Κατά έναν ευρύτερο ορισμό «όλες οι μετακινήσεις των ανθρώπων μπορούν να συμπεριληφθούν στον ορισμό γιατί ικανοποιούν την ανθρώπινη ανάγκη για ποικιλία, ανεβάζοντας το πολιτιστικό επίπεδο του ατόμου και δημιουργώντας νέα γνώση, εμπειρία και συναντήσεις». Ο πολιτιστικός τουρισμός είναι ένας τρόπος να μαθαίνεις, να βελτιώνεις, να διατηρείς και να εκμεταλλεύεσαι τους πολιτιστικούς πόρους, το τοπίο, την αρχιτεκτονική, τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες και το μοναδικό χαρακτήρα ενός συγκεκριμένου μέρους (Caffo 2005).

Ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί αφενός «το πλέον αποτελεσματικό μέτρο κατανόησης και προβολής της πολιτιστικής ταυτότητας μίας χώρας ή μίας περιοχής που συμβάλλει παράλληλα στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών», αφετέρου είναι μία μορφή αειφόρου τουρισμού αφού «δεν ασκεί ασφυκτικές πιέσεις το φυσικό, κοινωνικό, ανθρώπινο και δομημένο περιβάλλον, που συχνά προκαλούν αλλοίωση του όπως οι άλλες συνήθεις μορφές μαζικού τουρισμού (Μοίρα 1998:190). Θα μπορούσαμε επίσης να πούμε ότι πολιτιστικό τουρισμό έχουμε όταν ο επισκέπτης θέλει να κατανοήσει και να εκτιμήσει τον βασικό χαρακτήρα ενός τόπου και τον πολιτισμό του ως σύνολο, περιλαμβάνοντας (Ανθουλιάς, 2005:49) :

- την ιστορία και την αρχαιολογία
- τον λαό και τον τρόπο ζωής του
- την πολιτιστική εξέλιξη
- τις τέχνες και την αρχιτεκτονική
- το φαγητό, το κρασί, και την τοπική παραγωγή
- την κοινωνική, οικονομική και πολιτική δομή
- τη μορφολογία της περιοχής
- τα διάφορα φεστιβάλ και εκδηλώσεις

Ο πολιτιστικός τουρισμός προσφέρει ευκαιρίες για πολιτιστική εμπειρία, προσφέρει την περιήγηση στη φυσική, καλλιτεχνική και πνευματική κληρονομιά μιας περιοχής καθώς και στη σημερινή δημιουργία. Απορροφά ένα μεγάλο μέρος του τουριστικού ρεύματος που έχει ιδιαίτερες προσδοκίες για την επίσκεψη σε χώρους με σημαντική πολιτιστική κληρονομιά, οι οποίοι υπαγορεύουν ειδική μεταχείριση, για αυτό χρειάζεται μια ειδική οργάνωση και διαχείριση (ICOMOS, 2002). Όπως υποστηρίζεται (Richards 1996), η άνοδος του πολιτιστικού τουρισμού παγκοσμίως συνδέεται στενά με την άνοδο μίας νέας κοινωνικής τάξης υπηρεσιών και με μεταυλιστικές μορφές κατανάλωσης, την ίδια τάξη που σύμφωνα με την Zukin καταναλώνει την «συμβολική οικονομία». Σύμφωνα με τους Hall και Weiler (1992:8-9) η κύρια ανταμοιβή για αυτούς τους τουρίστες είναι η αυτοπραγμάτωση, ο εμπλουτισμός της προσωπικότητάς τους, η αυτοέκφραση, η ικανοποίηση του εαυτού τους και η ενίσχυση της εικόνας του εαυτού τους. Ο τουρισμός αποτελεί και αυτός ένα τρόπο κατανάλωσης ενώ ο Stebbins (1997:949-950) διακρίνει δύο τύπους πολιτιστικών τουριστών :

α.) τον **τουρίστα ειδικών ενδιαφερόντων**, ο οποίος επισκέπτεται επανειλημμένα μία συγκεκριμένη πόλη, περιοχή ή χώρα αναζητώντας την ευρύτερη πολιτιστική κατανόηση του μέρους και για τον οποίο ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί μια σοβαρή ενασχόληση στον ελεύθερο χρόνο του και

β.) τον **γενικό πολιτιστικό τουρίστα** που επισκέπτεται διαφορετικές χώρες, πόλεις και περιοχές και για τον οποίο ο πολιτιστικός τουρισμός είναι μία πρόχειρη ενασχόληση στον ελεύθερο χρόνο του.

Κομμάτι του πολιτιστικού τουρισμού που αφορά άμεσα τα βιομηχανικά κατάλοιπα, είναι και ο βιομηχανικός τουρισμός. Ο βιομηχανικός τουρισμός αφορά σε βιομηχανικά τοπία και περιοχές που έχουν υποστεί επανάχρηση και μπορεί να περιλαμβάνουν μετατροπή της λειτουργίας του τόπου, ήτοι από πλήρως βιομηχανική χρήση σε τουριστικό πόλο έλξης ή μουσειακό χώρο, ή σε ένα νέο λειτουργικό σκοπό πολύ διαφορετικό από την αρχική και /ή παρούσα χρήση του (Xie 2006:1323). Είναι δε εξαιρετικά δημοφιλής στην Ευρώπη, ενώ οι παράγοντες που τον καθιέρωσαν είναι πολλοί. Ορισμένοι από αυτούς είναι : η μαζική και ταχεία αποβιομηχάνιση των προηγμένων κοινωνιών, η απώλεια της επαφής με τις παραδοσιακές διαδραστικές

κατασκευής και μεταποίησης και τη συνδεδεμένη με αυτή τεχνογνωσία (Beaudet & Lundgren 1996).

4. 2 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΤΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ,ΩΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ

Στις 23 Οκτωβρίου 1987 υπεγράφη στο Σαντιάγο ντε Κομποστέλα της Ισπανίας από τους ευρωπαϊούς υπουργούς πολιτισμού η Διακήρυξη που ίδρυε το πρόγραμμα πολιτιστικών διαδρομών του συμβουλίου της Ευρώπης . Η αρμονική συνύπαρξη τουρισμού, πολιτισμού και ανακάλυψης της πολιτιστικής κληρονομιάς θεωρείται αυτή τη στιγμή μία από τις ισχυρότερες τάσεις στην τουριστική πρακτική αφού πρόκειται για μια νέα προσέγγιση βασισμένη σε τοπικές πολιτιστικές αξίες που σχετίζονται με μία διάσταση της πολυποίκιλης ευρωπαϊκής ταυτότητας. Σύμφωνα με το ICOMOS, πολιτιστική διαδρομή θεωρείται μία νεωτερική πολύπλοκη και πολυδιάστατη στη φύση της έννοια που εισάγει και αντιπροσωπεύει μια ποιοτικά νέα προσέγγιση στην έννοια της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς αφού μέσα από την προοπτική της παρέχεται ένα πολύπλευρο ,περισσότερο ολοκληρωμένο και ακριβές όραμα της ιστορίας.

«Η πολιτιστική διαδρομή αποτελεί ένα από τα πιο διαδεδομένα διαχειριστικά εργαλεία ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού και προτείνει μία προκαθορισμένη πορεία σε μνημεία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς , τα οποία εντάσσονται σε ένα θεματικό, ιστορικό ή εννοιολογικό πλαίσιο . Οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν συνακόλουθα μία εφαρμοσμένη πρακτική ερμηνείας της πολιτιστικής κληρονομιάς» (Καραβασίλη & Μικελάκης 1999:50). Παρά τον πλούτο της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας, η συμβολή του πολιτιστικού τουρισμού στην εθνική οικονομία δεν είναι αυτή που θα μπορούσε να είναι. Σύμφωνα με την μελέτη «Η πολιτιστική κληρονομιά ως παράγων ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας» (Παλάσκας et al) , η ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού μπορεί να τροφοδοτήσει μακροχρόνια την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας δημιουργώντας νέες προοπτικές απασχόλησης και άμβλυνσης

της εποχικότητας της εργασίας στον τουρισμό, ενισχύοντας κατά επέκταση το εισόδημα και την περιφερειακή συνοχή της χώρας (Η καθημερινή 16.09.2006). Ο βιομηχανικός τουρισμός ή τουρισμός βιομηχανικής κληρονομιάς, ενδιαφέρεται για τις δραστηριότητες παραγωγής και μεταποίησης, για την οργάνωσή τους, τους τόπους τους, την αρχιτεκτονική των κτισμάτων τους, για τον εξοπλισμό τους, τα μηχανήματά τους και τα εργαλεία τους, ήτοι για τα προϊόντα τους. Μπορούμε συνεπώς να ορίσουμε τον βιομηχανικό τουρισμό ως «μία δραστηριότητα εξερεύνησης της βιομηχανικής κληρονομιάς, των επιχειρήσεων που βρίσκονται σε λειτουργία, των μουσείων και των χώρων ερμηνείας των τεχνικών, της εργασίας και των εργατών και των κέντρων βιομηχανικής έρευνας (Beauder 1996:17). Το πεδίο του βιομηχανικού τουρισμού είναι ευρύ και περιλαμβάνει τους τομείς της τεχνολογίας, του επιστημονικού πολιτισμού, της αρχαιολογίας και της βιομηχανικής αρχαιολογίας, της εργατικής κουλτούρας, της έρευνας και της ανάπτυξης αιχμής, της βιοτεχνικής και της βιομηχανικής παραγωγής. Η επίσκεψη βιομηχανικών, βιοτεχνικών, επιστημονικών και τεχνικών τόπων εμφανίστηκε στη Γαλλία τη δεκαετία του '50. Ο Xie (2006:1323), προτείνει έξι ομάδες χαρακτηριστικών οι οποίες αποτελούν τους κύριους παράγοντες ανάπτυξης του τουρισμού βιομηχανικής κληρονομιάς. Τονίζει ότι κάθε εν δυνάμει προορισμός βιομηχανικής κληρονομιάς έχει τα δικά του πολύπλοκα χαρακτηριστικά άπχ. Οικονομικά, ιστορικά, κοινωνικά, συναισθηματικά, φυσικά κ.ά. τα οποία πρέπει να ληφθούν υπόψη προκειμένου αυτός να αποτελέσει έναν βιώσιμο πολιτιστικό πόρο και τουριστικό πόλο έλξης. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι τα εξής :

1. **Δυναμική** : η αποκαλούμενη «βιομηχανική διαλογή» έχει ως στόχο να αξιολογήσει τα χαρακτηριστικά των βιομηχανικών περιοχών ώστε να ληφθεί μια ορθή απόφαση σχετικά με το σε ποια τουριστικά προγράμματα πρέπει να γίνουν επενδύσεις.
2. **Εμπλεκόμενα μέρη** : ο τουρισμός βιομηχανικής κληρονομιάς βασίζεται σε διάφορες ομάδες ατόμων που λειτουργούν σε τελείως διαφορετικά πεδία. Αυτοί μπορεί να είναι επιχειρηματικοί ηγέτες, χωροτάκτες και coalition builders (αποτελούνται συνήθως από ομάδες πολιτών ή ειδικών με διαφορετικά επαγγελματικά /πολιτισμικά υπόβαθρα, ιδεολογίες και τάξεις που αναγνωρίζουν έναν κοινό σκοπό ή μία ατζέντα), που μπορούν εύκολα να προσαρμοστούν στις

μοναδικές καταστάσεις που παρουσιάζει κάθε έργο . Σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας, μπορεί να είναι τα ενεργά μέλη λαϊκών οργανώσεων//κινημάτων, υποστηρικτές και πολλαπλά κοινά και χρήστες του χώρου . Σε όρους διαχείρισης, η συνεργασία ανάμεσα στους εμπλεκόμενους για την επίτευξη συμφωνίας για την ανάπτυξη ενός προορισμού γίνεται όλο και πιο σημαντική.

3. **Προσαρμοσμένη επανάχρηση** : αναφέρεται στο χώρο όπου οι βιομηχανικές πόλεις ανακυκλώνουν τα εγκαταλειμμένα κτίρια για νέες χρήσεις και δημιουργία τουριστικών πόλεων έλξης.
4. **Οικονομικά** : ο τουρισμός αποτελεί ένα σημαντικό οικονομικό μέσο για την ελαχιστοποίηση των απωλειών που σχετίζονται με τις μεταβολές που επέρχονται σε μία εθνική οικονομία λόγω της αποβιομηχάνισης.
5. **Αυθεντικότητα** : αποτελεί έναν βασικό παράγοντα για τον καθορισμό της ζωτικότητας του τουρισμού κληρονομιάς
6. **Αντίληψεις** : μια επιτυχημένη τουριστική ανάπτυξη απαιτεί μία κοινή αντίληψη της τοπικής κοινωνίας ως προς ορισμένες αισθητικές επιλογές.

Ο βιομηχανικός τουρισμός αποτελεί ένα κρίσιμο παράγοντα για τη βιώσιμη ανάπτυξη μιας περιοχής καθώς αποτελεί για τις τοπικές αρχές ένα εργαλείο που επιτρέπει την ενίσχυση των δεσμών ανάμεσα στη γη , τον πληθυσμό και την οικονομία. Περιοχές που υπέστησαν αποβιομηχάνιση προωθούν συστηματικά την ανάπτυξη του τουρισμού με επίκεντρο την βιομηχανική κληρονομιά τους σε μια προσπάθεια να αναζωογονήσουν την τοπική οικονομία (Kerstetter et al 2001:267). Συγκεκριμένα, η ανάπτυξη του βιομηχανικού τουρισμού έχει αφενός άμεσες και έμμεσες οικονομικές επιπτώσεις μέσω της δημιουργίας θέσεων εργασίας και της αύξησης του κατά κεφαλή ΑΕΠ αφετέρου, ενισχύεται ο δεσμός ανάμεσα στον πληθυσμό και την τοπική οικονομία μέσω της συγκράτησης του ντόπιο πληθυσμού , και η γη αποκτά αξία μέσω των οικονομικών δραστηριοτήτων που ασκούνται σε αυτήν και τέλος, η περιοχή γίνεται πόλος έλξης για επισκέπτες και τουρίστες. Πιο συγκεκριμένα, ο βιομηχανικός τουρισμός ως κατηγορία του πολιτιστικού τουρισμού επιφέρει

- Αυξημένα έσοδα για τη διατήρηση των πόρων

- Αναβίωση παλαιών επαγγελμάτων, τεχνών και παραδόσεων
- Αυξημένο εισόδημα για τα άτομα και τις τοπικές επιχειρήσεις
- Διαφοροποίηση του εισοδήματος
- Βελτιωμένη φορολογική βάση
- Μεγαλύτερη αναγνωρισιμότητα για τις τοπικές κοινωνίες σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες
- Καλύτερη χρήση των δημοτικών υποδομών και εγκαταστάσεων και ευρύτερη κοινωνική και οικονομική αλλαγή (Jamieson 1994).

Όλα αυτά οδηγούν μακροπρόθεσμα στην περιφερειακή σύγκλιση και στην κοινωνική συνοχή, απαραίτητες προϋποθέσεις για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων και την ευημερία τους.

4.3 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- ΠΡΟΤΑΣΗ: ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΝΑ ΠΛΕΓΜΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΑΔΡΟΜΩΝ

Τα οφέλη από την υιοθέτηση ενός πλέγματος πολιτιστικών διαδρομών ειδικού ενδιαφέροντος είναι πολλά αφού τα κατάλοιπα της βιομηχανικής κληρονομιάς μετατρέπονται σε νέους πολιτιστικούς πόρους. Συνεπώς αναδεικνύονται γεγονόδες που οδηγεί αναπόφευκτα στη διατήρηση και τη διάσωσή της. Από την άλλη οι τοπικές κοινωνίες που φιλοξενούν αυτά τα υλικά και άυλα βιομηχανικά κατάλοιπα μπορούν να επωφεληθούν οικονομικά, όχι πια μέσω της διαδικασίας της παραγωγής των βιομηχανικών μονάδων όπου οι κάτοικοι εργαζόνταν κάποτε αλλά μέσα από την τουριστική κατανάλωση των μνημείων εργασίας. Η Ελλάδα αν και είναι μία χώρα που δεν διαθέτει πλούσιο βιομηχανικό παρελθόν άρα και βιομηχανικά μνημεία (αφού η εκβιομηχάνιση καθυστέρησε έναν αιώνα περίπου σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη) έχει να επιδείξει μία πρωτότυπη και μοναδική μικρής κλίμακας προβιομηχανικής και βιομηχανική κληρονομιά που συνδέεται άμεσα με την αρχαία ιστορία της Ελλάδας. Τα λατομεία της Πάρου και τα ορυχεία μετάλλων του Λαυρίου δεν αποτελούν τόπους βιομηχανικής παραγωγής μόνο του 19^{ου} αιώνα αλλά της πρωτοκυκλαδικής εποχής και των κλασικών χρόνων αντίστοιχα. Η Ελλάδα προσφέρει επομένως στον επισκέπτη τη δυνατότητα να κάνει ένα μεγάλο ταξίδι μέσα στην ιστορία βρισκόμενος στο ίδιο μέρος, συνδέοντας το μακρινό παρελθόν με το παρόν και αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο που η χώρα μας πρέπει να εκμεταλλευτεί και στην περίπτωση της ανάδειξης της (προ)βιομηχανικής κληρονομιάς της.

Ωστόσο, προκειμένου τα προβιομηχανικά και τα βιομηχανικά/ τεχνολογικά μνημεία /μουσεία/ τόποι της Ελλάδας να αξιοποιηθούν τουριστικά πρέπει να μετατραπούν σε πολιτιστικά προϊόντα, δηλαδή να γίνουν ελκυστικά προς τον επισκέπτη δημιουργώντας του την επιθυμία να τα επισκεφτεί. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι όλα τα μνημεία πρέπει να αξιοποιηθούν τουριστικά και ούτε ότι διαθέτουν όλα εκείνα τα στοιχεία που θα τα καταστήσουν τουριστικούς πόλους έλξης. Οι πόλοι έλξης είναι αυτοί που γεννούν της τουριστική ζήτηση και που δίνουν στον επισκέπτη ένα λόγο για να επισκεφθεί ένα προορισμό. Συνεπώς, υιοθετώντας μία προσέγγιση μάρκετινγκ είναι απαραίτητο να κατανοήσουν όλοι οι εμπλεκόμενοι στον τουρισμό από τι αποτελείται

ένα προϊόν και στην περίπτωση μας ένα πολιτιστικό προϊόν ώστε να ικανοποιηθούν οι πραγματικές ή λανθάνουσες ανάγκες ή επιθυμίες των καταναλωτών /τουριστών (McKercher & du Cros 2002:79). Επιπλέον, σύμφωνα με τον Wanhill (2000:104) οι βασικοί παράγοντες οικονομικής επιτυχίας των πόλων έλξης πολιτιστικής κληρονομιάς είναι :

- η δημιουργικότητα στη σύλληψη συνδυάζοντας την αυθεντικότητα με την ερμηνεία με σκοπό τη μεγιστοποίηση της εμπειρίας του επισκέπτη
- η ευκολία της πρόσβασης και
- ένα ρεαλιστικό όραμα

Στην Ελλάδα η παρουσίαση / ερμηνεία των εκθεμάτων στα βιομηχανικ ά/ τεχνικά μνημεία /μουσεία/ χώρους είναι στατική και γίνεται με έναν συμβατικό τρόπο που δεν κεντρίζει το ενδιαφέρον των επισκεπτών και όπου οι νέες τεχνολογίες απουσιάζουν εντελώς.

Στο σημείο αυτό θα διατυπώσουμε κάποιες προτάσεις όσον αφορά την μετατροπή ενός πολιτιστικού πόρου σε πολιτιστικό τουριστικό προϊόν όπως αυτές αναφέρονται στους McKercher & du Cros (2002:122-127) :

- **Η αφήγηση μίας ιστορίας** : το ξετύλιγμα μιας ιστορίας γύρω από ένα μέρος, έναν υλικό ή άυλο πολιτιστικό πόρο προσδίδει σε αυτό τον πόρο κάποιο νόημα, τον ζωντανεύει και κεντρίζει το ενδιαφέρον του επισκέπτη να ακούσει αυτή την ιστορία από πρώτο χέρι. Επίσης, καθοδηγεί τον τουρίστα για το πώς θα πρέπει να ερμηνεύσει ή να χρησιμοποιήσει τον πόρο . Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο αλευρόμυλος που βρίσκεται στο υπαίθριο μουσείο παραδοσιακής ζωής και λαϊκού πολιτισμού «Λυχνοστάτης» στο λιμένα Χερσονήσου της Κρήτης και η ιστορία που εκτυλίσσεται μέσα σε αυτόν γύρω από το μυλωνά και τη γυναίκα του. Ο μηχανισμός του μύλου είναι αντίγραφο του μηχανισμού του αλευρόμυλου που ανήκε στο Γιάννη Χασαπαχλάκη ή Καβρό , στο Ζου της Σητείας και το κτίσμα του μύλου από πέτρα προστέθηκε έπειτα . Ο μυλωνάς κάθε χρόνο την ημέρα της ονομαστικής εορτής της γυναίκας του Ελένης , αντί δώρου της έγραφε και της αφι έρωνε μια μαντινάδα στους τοίχους του

αλευρόμυλου για να της εκφράσεις την αγάπη του και τα αισθήματά του. Η γυναίκα του πέθανε και ο μυλωνάς συνέχισε να γράφει μαντινάδες μέχρι το θάνατό του, εκφράζοντας τη λύπη του για την Ελένη του που τον άφησε μόνο του. Ο επισκέπτης μπορεί να διαβάσει στους τοίχους του αλευρόμυλου του μουσείου τα αντίγραφα των μαντινάδων που είναι γραμμένες στον αυθεντικό μύλο.

- **Το ζωντάνεμα του πολιτιστικού πόρου** : μια ευχάριστη εμπειρία αυξάνει την ικανοποίηση του επισκέπτη , δημιουργεί ευκαιρίες για μάθηση έμμεσα και άμεσα , ο επισκέπτης παρακινείται να παραμείνει περισσότερο χρόνο σε έναν πόλο έλξης και είναι πιθανότερο ότι έτσι θα μπορέσει να τον βιώσει σε ένα βαθύτερο επίπεδο.
- **Η συμμετοχική βίωση** : ο επισκέπτης εμπλέκεται με το ν πόλο έλξης σε προσωπικό επίπεδο και αναπτύσσεται μεταξύ τους μια διαδραστικότητα. Ένα άλλο παράδειγμα είναι επίσης στο μουσείο παραδοσιακής ζωής και λαϊκού πολιτισμού «Λυχνοστάστης» στο λιμένα Χερσονήσου της Κρήτης , όπου οι επισκέπτες καλούνται μία φορά την εβδομάδα να συμμετάσχουν στο πάτημα σταφυλιών στο πατητήρι του υπαίθριου μουσείου
- Ο πολιτιστικός τουριστικός πόλος έλξης πρέπει να έχει **νόημα για τον τουρίστα** : δηλαδή να παρουσιάζεται με τέτοιο τρόπο ώστε να σχετίζεται με την γνώση των τουριστών και το πλαίσιο αναφοράς
- **Εστίαση στην ποιότητα και την αυθεντικότητα** : οι πολιτιστικοί τουρίστες είναι μορφωμένοι, πολυταξιδεμένοι και επιλεκτικοί αναζητώντας μια μοναδική και ενδιαφέρουσα εμπειρία που θα συνδυάζει καλή ποιότητα με καλή τιμή

Επιπλέον, η πρόσβαση των επισκεπτών στα βιομηχανικά /τεχνολογικά μνημεία/μουσεία δυσχεραίνεται αφενός λόγω του γεωγραφικού ανάγλυφου της Ελλάδας, της γεωγραφικής της θέσης στο νοτιοανατολικό άκρο της Ευρώπης και του νησιωτικού χαρακτήρα της που σε συνδυασμό με την έλλειψη επαρκούς εσωτερικού δικτύου μεταφορών (σιδηροδρομικό, οδικό , θαλάσσιο δίκτυο) απομονώνουν ορισμένες γεωγραφικές περιοχές και τις καθιστούν δυσπρόσιτες

αφετέρου, τα μνημεία /μουσεία αυτά είναι διάσπαρτα στον ελληνικό χώρο συχνά σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους , με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η συνδυασμένη επίσκεψη σε περισσότερα από ένα ή δυο εκτός και αν βρίσκονται στην ίδια πόλη . Εδώ το ζήτημα είναι ότι κανένα από τα υπάρχοντα βιομηχανικά / τεχνολογικά μνημεία / μουσεία δεν είναι πρωτεύων – και στις περιπτώσεις ούτε καν δευτερεύων- πολιτιστικός πόλος έλξης , δηλαδή ικανός από μόνος του να προσελκύσει επισκέπτες σε μία περιοχή . Επιπρόσθετα , στην Ελλάδα απουσιάζει εκείνη η κρίσιμη μάζα που θα καθιστούσε αυτά τα μνημεία/ μουσεία αυτόνομα και βιώσιμα. Με εξαιρέσεις ίσως το εργοστάσιο Γκαζιού στην Αθήνα και τα μεταλλεία Λαυρίου τα οποία μνημονεύονται στη διεθνή βιβλιογραφία ως αξιόλογα παραδείγματα επανάχρησης βιομηχανικών χώρων.

Ο εσωτερικός τουρισμός βέβαια μπορεί να αποτελέσει μία πηγή εσόδων για τα μνημεία βιομηχανικής κληρονομιάς αφού υπάρχει ολοένα και μεγαλύτερη ζήτηση για τέτοιου είδους πολιτιστικό τουρισμό αλλά έχει ορισμένους ποσοτικούς περιορισμούς αφού η εσωτερική τουριστική αγορά είναι δεδομένη . Αντίθετα , η βιομηχανική κληρονομιά δεν μπορεί να αποτελέσει αυτοτελές κίνητρο ταξιδιού για έναν αλλοδαπό τουρίστα αφού αφενός, η απόσταση είναι πάρα πολύ μεγάλη και το ταξίδι πρέπει να γίνει σχεδόν πάντα αεροπορικώς (γεγονός που επιβαρύνει το κόστος του ταξιδιού) αφετέρου, το εύρος και το μέγεθος (σε έκταση) της ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς δεν είναι τόσο δελεαστικό και ελκυστικό για έναν αλλοδαπό Ευρωπαϊό τουρίστα που θα προτιμήσει να επισκεφθεί οδικώς μέσα σε λίγες μόνο ώρες τη Γερμανία, το Βέλγιο , την Ολλανδία , χώρες κατ'εξοχήν βιομηχανικές με βιομηχανική κληρονομιά δύο αιώνων τουλάχιστον. Επιπλέον , τα υφιστάμενα βιομηχανικά / τεχνολογικά μνημεία/ μουσεία προσφέρουν μία περιορισμένης χρονικής διάρκειας εμπειρία στον επισκέπτη που συνήθως εξαντλείται σε μια ξενάγηση / επίσκεψη δυο ωρών το μέγιστο και μετά ο επισκέπτης πρέπει να φύγει από το χώρο γιατί δεν έχει τι άλλο να κάνει, αφού ούτε έχει τη δυνατότητα να γευματίσει σε έναν χώρο εστίασης ή αναψυκτήριο εντός του μουσείου /μνημείου, ούτε του δίνεται η ευκαιρία να συμμετάσχει σε κάποιες διαδραστικές δραστηριότητες. Στο εξωτερικό όπως είδαμε και παραπάνω (le creusot) οι οικογένειες αφιερώνουν μια ολόκληρη μέρα στην επίσκεψη σε

παρόμοιους χώρους αφού τα παιδιά τους αλλά και οι ίδιοι μπορούν να απασχοληθούν σε παιγνιώδεις και άλλες δραστηριότητες συνδυάζοντας τη μάθηση με την διασκέδαση.

Είναι αναγκαία η χάραξη κάποιος στρατηγικής ώστε οι υφιστάμενοι πολιτιστικοί πόροι (στην περίπτωσή μας η βιομηχανική κληρονομιά) να μετατραπούν σε πολιτιστικούς τουριστικούς πόλους έλξης εφόσον αυτό που πραγματικά επιθυμούμε είναι η προσέλκυση επισκεπτών και όχι απλά η αύξηση της επισκεψιμότητας αλλά η διάχυση των οικονομικών οφελών στις τοπικές κοινωνίες. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τα ελληνικά βιομηχανικά /τεχνικά μνημεία/ μουσεία προτείνουμε τη στρατηγική της ομαδοποίησης των υφιστάμενων μουσείων/ μνημείων ανά περιοχή ή ανά Νομό και την προσφορά τους στο κοινό υπό μορφή πακέτου που μπορεί να περιλαμβάνει εναλλακτικά ή σωρευτικά τα εξής :

- **Πακέτο με ενιαία τιμή** για μεταφορά στον προορισμό με λεωφορείο, τρένο ή πλοίο, εισιτήρια εισόδου στα βιομηχανικά/ τεχνολογικά μνημεία/ μουσεία της περιοχής, διαμονή και άλλες τυχόν υπηρεσίες σε τιμή χαμηλότερη από ότι αν ο επισκέπτης αγόραζε ξεχωριστά κάθε υπηρεσία
- **Ενιαίο εισιτήριο** σε χαμηλή τιμή για συνδυασμένη επίσκεψη στα βιομηχανικά /τεχνικά μνημεία/ μουσεία μιας περιοχής ή και σε άλλου τύπου μουσεία της περιοχής. Ο επισκέπτης έτσι αναγκάζεται έμμεσα να επισκεφθεί και κάποια μνημεία/ μουσεία που δεν θα αποφάσιζε ποτέ από μόνος του να επισκεφθεί.

Η ομαδοποίηση ενθαρρύνει από τη μία πλευρά την επίσκεψη σε ολόκληρο τον προορισμό και όχι σε έναν ή δυο μόνο πολιτιστικά μνημεία, από την άλλη, βοηθά στη δημιουργία μιας θεματικής ενότητας για ένα μέρος, αναπτύσσοντας μια ισχυρότερη αίσθηση του προορισμού για τον τουρίστα ανακαλώντας πολλά μέρη με παρόμοια νοήματα (McKercher & du Cros 2002:112).

Μια άλλη στρατηγική είναι αυτή των γραμμικών ή κυκλικών περιηγήσεων ή των διαδρομών / δικτύων βιομηχανικής κληρονομιάς . «οι περιφερειακές κοινότητες συνειδητοποιούν ότι συλλογικά , το άθροισμα των πολιτιστικών τους πόρων έλκει περισσότερο τον τουρισμό από ότι ο κάθε πόρος ξεχωριστά μέσα σε μία κοινότητα. Η

ομαδοποίηση διαφορετικών πόλεων έλξης σε μια θεματική περιηγητική διαδρομή δημιουργεί έναν ελκυστικό πρωτεύοντα πόλη έλξης » (McKercher & du Cros 2002:123). Οι διαδρομές βιομηχανικής κληρονομιάς μπορούν να λειτουργήσουν αφενός, ως διαχειριστικό εργαλείο ανάπτυξης του τουρισμού ειδικών ενδιαφερόντων και αφετέρου ως εφαρμοσμένη πρακτική ερμηνείας της άγνωστης σε πολλούς και απαξιωμένης βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας μας. Αυτές οι διαδρομές βιομηχανικής κληρονομιάς μπορούν να έχουν ως θεματική του το λάδι και την επεξεργασία του, τους μύλους, τα ορυχεία, τις καπναποθήκες, τα κτίρια των σιδηροδρομικών σταθμών, τη ναυτική παράδοση κ.ά. Οι επισκέψεις σε αυτά τα βιομηχανικά κατάλοιπα μπορούν να συνδυαστούν με ιστορικό - καλλιτεχνικές φυσιολατρικές και οινογαστριμαργικές διαδρομές. Η Μοίρα (1998:190-192) έχει προτείνει για παράδειγμα την αξιοποίηση και την προβολή της ναυτικής πολιτιστικής μας κληρονομιάς μέσα από διάφορα σχήματα. Επίσης οι Καραβασίλη και Μικελάκης (1999), έχουν προτείνει ένα πλέγμα πολιτιστικών διαδρομών ειδικού ενδιαφέροντος για την Στερεά Ελλάδα ενώ οι Deligianni & Kambouri (2005) έχουν προτείνει τη δημιουργία διαδρομών βιομηχανικής κληρονομιάς για τη Βόρειο Ελλάδα εφόσον υλοποιηθούν κάποια έργα αποκατάστασης (πχ. Ιστορικοί νερόμυλοι στην Έδεσσα και τη Νάουσα, αποκατάσταση των βιομηχανικών συγκροτημάτων Αλλατίνι, αποκατάσταση καπναποθηκών στη Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Δράμα, Ξάνθη κλπ.)

Τέλος, μια άλλη στρατηγική είναι η διοργάνωση καλλιτεχνικών ή μουσικών φεστιβάλ με συγκεκριμένη θεματική μία φορά το χρόνο ή κάθε δύο χρόνια που θα γίνει θεσμός και θα συνδέσει στη μνήμη του επισκέπτη το όνομα της περιοχής και των μνημείων της με το συγκεκριμένο φεστιβάλ (πχ ευρωπαϊκή μουσική εβδομάδα/Τσαλαπάτα-Βόλος).

Ένα μειονέκτημα που αντιμετωπίζουν τα βιομηχανικά/ τεχνολογικά μνημεία /μουσεία, είναι η πολυδιάσπαση και η ετερογένεια όσον αφορά στους φορείς διαχείρισης αυτών των μουσείων (Υπουργείο πολιτισμού, ιδιώτες, δήμοι, σύλλογοι κλπ) που δεν επιτρέπει έναν ενιαίο συντονισμό και μία κοινή δράση σχετικά με την προβολή αυτών. Θα πρέπει να υπάρξει συνεργασία και συνέργεια ανάμεσα σε αυτούς τους φορείς διαχείρισης είτε σε επίπεδο Δήμου, είτε σε επίπεδο Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης είτε σε επίπεδο Περιφέρειας για την ομοιόμορφη και ομαδοποιημένη προβολή των βιομηχανικών μνημείων με την ταυτόχρονη προβολή και των άλλων πολιτιστικών και

περιβαλλοντικών πόρων που διαθέτει η κάθε περιοχή . Για αυτό το λόγο προτείνουμε την ανάπτυξη των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού κατά ομάδες ή «πλέγματα» με βάση κάποια κοινά χαρακτηριστικά των κινήτρων των τουριστών, για παράδειγμα επίσκεψη γεωτουρισμός, πολιτιστικός, οικοτουρισμός, ορεινός τουρισμός, αγροτουρισμός. Βέβαια, η ανάπτυξη ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού δεν αποτελεί το συγκριτικό πλεονέκτημα της χώρας μας η οποία βασίζεται στο πρότυπο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού διακοπών . Ωστόσο, η επίσκεψη στα βιομηχανικά μουσεία και τα φεστιβάλ κτλ μπορούν να δράσουν όχι τόσο εναλλακτικά του παραδοσιακού μοντέλου, αλλά ως προσθετικά στοιχεία που εμπλουτίζουν το προϊόν που αναδύεται από την αξιοποίηση του φυσικού και πολιτισμικού πλούτου . Ο ελληνικό τουρισμός δύσκολα – και ίσως δεν πρέπει – να απεξαρτηθεί από το δίπτυχο ήλιος – θάλασσα που αποτελεί τον κατεξοχήν συγκριτικό πλεονέκτημα και να επικεντρωθεί αποκλειστικά στις εναλλακτικές μορφές τουρισμού . Ο Hudson (1994:206) γράφει χαρακτηριστικά ότι «δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι ο τουρισμός που βασίζεται στην νοσταλγία για ένα απομακρυσμένο βιομηχανικό παρελθόν θα αποδειχτεί πιο ελκυστικός στους καταναλωτές από αυτόν που βασίζεται στον ήλιο τη θάλασσα και στην άμμο στη Νότια Ευρώπη ». Επίσης, οι Edwards και Llurdes (1996:359) αναφερόμενοι στην περίπτωση του τουρισμού ύ βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ισπανία, αποδίδουν την μειωμένη εξάπλωσή του αφενός το γεγονός ότι η Ισπανία αποτελεί –όπως και η Ελλάδα - έναν βασικό προορισμό μαζικού τουρισμού που βασίζεται στον ήλιο και αφετέρου, στο ότι οι μονοήμερες εκδρομές και οι εκδρομές τα σαββατοκύριακα δεν είναι δημοφιλείς στους Ισπανούς καθώς προτιμάνε να πηγαίνουν στα εξοχικά τους (κάτι που επίσης ισχύει και στην Ελλάδα).

Ο αγροτουρισμός, ο οικοτουρισμός, ο τουρισμός βιομηχανικής κληρονομιάς (μορφές τουρισμού ειδικών ενδιαφερό ντων) που απευθύνονται κυρίως σε εσωτερικούς τουρίστες, δεν μπορούν να υποκαταστήσουν σε καμία περίπτωση το πρότυπο που στηρίζεται στον ήλιο και στη θάλασσα . Αντίθετα, έχουν τη δυνατότητα να εμπλουτίσουν το παραγόμενο παραδοσιακό τουριστικό προϊόν με συμπληρωματικές υπηρεσίες καθιστώντας το εκλεκτικότερο ιδιαίτερα στους αλλοδαπούς τουρίστες.

Ο τουρισμός βιομηχανικής κληρονομιάς, μια ήπια μορφή τουρισμού μπορεί να αποτελέσει παράγοντα συμπλήρωσης και διαφοροποίησης του προσφερόμενου

τουριστικού προϊόντος της Ελλάδας με παράλληλη επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ**

Αγριαντόνη Χριστίνα, (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19. αι.*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1986.

Βαρβέσος, Σ. (1998), *Τουρισμός: έννοιες, μεγέθη, δομές*. Αθήνα: Προπομπός

Βενετσανοπούλου, Μ. (2006). *Η Κρατική Συμβολή στον Τουρισμό : Εναλλακτικές μορφές Τουρισμού*, Αθήνα: Interbooks

Γιαννίτσης Τάσος, (1988), *Η Ελληνική βιομηχανία : ανάπτυξη και κρίση*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1988.

Γοσποδίνη Α. (2006), «Περιγράφοντας, Ταξινομώντας και Ερμηνεύοντας τα Νέα Τοπία της Μεταβιομηχανικής πόλης», στο Γοσποδίνη και Μπεριάτος (επιμ.), *«Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη»*, Αθήνα : Εκδόσεις Κριτική : 27- 50.

Γοσποδίνη Α., 2009, «Αστικός σχεδιασμός προκλήσεις και νέοι ορίζοντες» , στο (επ.)Πετράκος Γ., *«25 Κείμενα για τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου»*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος

Δεμίρη Κωνσταντίνα, (1991), *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία : ιστορική και τυπολογική διερεύνηση*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991.

Δέφνερ, Α. (2002) «Η Σημασία της Σύνδεσης Πολιτιστικού και Χρονικού Σχεδιασμού για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των Πόλεων», *Τόπος*, Επιθεώρηση χωρικής ανάπτυξης σχεδιασμού και περιβάλλοντος, σελ. 197-213 διαθέσιμο στο http://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/1910/1/defner_197_213_2002.pdf

Δωροβίνης Β., (1998), «Βιομηχανική κληρονομιά και βιομηχανικός εξοπλισμός. Το θεσμικό πλαίσιο προστασίας», στο ΕΜΠ/ΕΙΕ, *«Ιστορικός –Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα, Αθήνα»*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ- Εκδόσεις Οδυσσέας, σ. 55-61

Καλόγρη, Π ., Μαργαρίτη, Φ ., Τσοκόπουλος, Β . (1986). *Η βιομηχανική αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο: μια πρώτη προσέγγιση*, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τεύχος 18, Φεβρουάριος, διαθέσιμο στη σελίδα

<http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/18-2.pdf>

Καμπούρογλου, Παντολέων, (1985), *Ιστορία του Πειραιώς από του 1833-1882 έτους : γενική κατάστασις, κίνησις εμπορίου, ναυτιλία, βιομηχανία*, Εκδόσεις Καραβιάς, Αθήνα 1985.

Καραβασίλη Μ ., Μικελάκης Ε μμ. (1999), «Βιομηχανικός τουρισμός :Ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς της Στερεάς Ελλάδας μέσα από ένα πλέγμα πολιτιστικών διαδρομών ειδικού ενδιαφέροντος», *Τεχνολογία*, τεύχος 9, σ.50- 52

Καραχάλης Ν ., (2006), «*Η Δημιουργία και Διαχείριση Πολιτιστικών Τουριστικών Περιοχών σε Πόλεις Μεσαίου Μεγέθους : Ευρωπαϊκή Εμπειρία και Βέλτιστες Πρακτικές*», διαθέσιμο στο <http://www.danek.gr/wp-content/uploads/2008/10/karaxali.pdf>

Κόνσολα Ντ ., (2006), «*Πολιτιστική Ανάπτυξη και Πολιτική*», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Λαζαρίδη Γ . Παντελή, (1977), *Βιομηχανική επανάσταση, Η δυναμική των αλλαγών*, Εκδόσεις Α. Λιβάνης, Νέα σύνορα, 1977

Λυμπεράκη Αντιγόνη, (1991), *Ευέλικτη εξειδίκευση : κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1991.

Μάρη Ουρανία, (1999), «Το Υπουργείο πολιτισμού και η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς», *Τεχνολογία*, τεύχος 9, σ.8

Μαχαίρας Γ . (2001) «Βιομηχανική Αθήνα», *Η Καθημερινή*, ένθετο Επτά Ημέρες, 7 Ιανουαρίου 2001, σ. 6-10

Μιτζάλης, Ν. (2007) « Η επανάχρηση της φάμπρικας και η βιώσιμη χρήση» Διαθέσιμο στο <http://www.greekarchitects.gr/index.php?maincat=17&newid=911&curpage=1>

Μοίρα , Π. (1998) «Η προστασία της ναυτικής κληρονομιάς και η ανάδειξή της ως πολιτιστικού αγαθού», *Ναυτική Επιθεώρηση*, τ.513, τομ. 149, σ. 173- 196

Μπελαβίλας Νίκος (1998), *Μεταλλουργία*, στο (επ.)Πολύζου Γιάννη, Παναγιωτόπουλου Βασίλη , (1998), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Εκδόσεις ΕΜΠ ,1998 Αθήνα

Μπελαβίλας Ν ., (2010), *Βιομηχανική Αρχαιολογία , Η διεθνής και η Ελληνική Εμπειρία*, Ημερίδα «Ιστορική Μνήμη της Χαλκίδας», ΤΕΕ Ευβοίας , Χαλκίδα 21 Φεβρουαρίου 2010

Μπούρας Χ. (2007), «Οι βασικές αρχές προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και η διαχρονική εξέλιξή τους στην Ελλάδα», ηλεκτρονική περιοδικό *Νόμος και Φύση*, Ιανουάριος, διαθέσιμο στο <http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=2687&lang=1&catid=1>

Μυλωνόπουλος Δ ., (2006), «Η διεθνής Έννομη Προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος σε περίοδο εχθροπραξιών» , *Περιβάλλον & Δίκαιο*, τεύχος 4, σ. 567- 575

Οικονόμου Δ . και Πετράκος Γ. ,1999-2004, *Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής* , Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας- Gutenberg, 2^η έκδοση

Παλάσκας, Θ., Παπαθεοδώρου , Α., Τσάμπρα, Μ., (2006), *Η πολιτιστική κληρονομιά ως παράγων ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας*. Αθήνα, Γραφείο Οικονομικών Υποθέσεων Ακαδημίας Αθηνών

- Παπαγιανοπούλου, Ε ., (2007), Η αποκατάσταση και επανάχρηση μνημείων της Βιομηχανικής Κληρονομιάς στο Βέλγιο και τις Κάτω Χώρες, παρουσίαση στα πλαίσια συνεδρίου του ελληνικού παραρτήματος του TICCIH «*Το τέλος των γιγάντων - βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των ελληνικών πόλεων*», 22- 25 Νοεμβρίου 2007, Βόλος
- Πολύζος Γιάννης , Παναγιωτόπουλος Βασίλης , (1998), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο , Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα 1998.
- Στεργιώτης Κίμων , (1986), *Αγροτική και βιομηχανική ανάπτυξη , Η διεθνής και η ελληνική εμπειρία*, Τόμος Α, Εκδόσεις Σμπίλιας, 1986
- Σημαιοφορίδης Γ., (1987) , «Το παράδοξο εκκρεμές», στο Σημαιοφορίδης Γ., (Επιμ.) *Η Χάρτα των Αθηνών*, εκδόσεις ύψιλον, Αθήνα
- Τζίκα- Χατζοπούλου Α.(2003), «*Πολεοδομικό Δίκαιο*», Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π.
- Τραγανού- Δεληγιάννη Ολ. (2001) «Μουσεία τεχνικού πολιτισμού στην Ελλάδα: από το σχεδιασμό στη δημιουργία», *Τεχνολογία*, τεύχος 10-11 σ. 6-8
- Τραυλός Ιωάννης Ν., (1989), *Ερμούπολη : η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19ου αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1989.
- Χατζηισωήφ Χρ., (1993), «*Η γηραιά σελήνη : Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830- 1940*», Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο
- Χατζηνικολάου Τ., (2001), «*Προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς*», *Η καθημερινή*, ένθετο Επτά Ημέρες, 7 Ιανουαρίου 2001, σ. 31
- Χριστοφιλόπουλος Γ ., (2002), «*Πολιτιστικό περιβάλλον - χωρικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη . Διαμόρφωση πολιτιστικού (ανθρωπογενούς) περιβάλλοντος μέσω*

χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού. -*Η πόλη του 21^{ου} αιώνα*»- Αθήνα, εκδόσεις Π.Ν.Σάκουλας

Alfrey, J., Putnam, P. (1992) «*Η Βιομηχανική κληρονομιά*», Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα

Bianchnini, F., και Parkinson, M. (1993), (Eds.), «*Πολιτιστική πολιτική και αναζωογόνηση των πόλεων : η εμπειρία της Δυτικής Ευρώπης*», Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης & Αυτοδιοίκησης , Αθήνα

Benevolo L.,(1997), «*Η πόλη στην Ευρώπη*», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Rainer, S. (1992) «*Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία*», Αθηνά (ΠΤΙ - ΕΤΒΑ), 1992

Slotta, R. (1990/1991). «*Τεχνικά μνημεία και βιομηχανική αρχαιολογία*», *Τεχνολογία*, τεύχος 4, σ. 3-9

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Amin A. και Thrift N., (1995), “*Globalization, Institutions, and Regional Development*”, Oxford : Oxford University Press

Avraham E., και Ketter E., (2008), “*Media Strategies for marketing places in crisis*”, Elsevier, 2008

Beaudet, G. (1996), “Patrimoine et Tourisme Industriels au Québec”. *Revue Téoros*, 15 (2): 9-18.

Beaudet, G., Lundgren, J.O., (1996, “Le Tourisme Industriel et la Ressource Patrimoniale: en user sans en abuser”. *Revue Téoros*, 15 (2): 3-4.

Beriatos E. And Gospodini A., (2004), “Glocalizing Urban Landscapes- Athens and the 2004 Olympics”, in *Cities* 21 (3) : 187-202

Björkenstam Nils, (1985), “The Swedish iron industry and its industrial heritage”, In: *Ironworks and iron monuments: study, conservation and adaptive use. Etude conservation et reutilisation de forges et monuments en fer*, Symposium Ironbridge, 23-25 October 1984, ICCROM, Rome 1985, Pp.37-49.

Boniface, P. & Fowler, P.J. (1996), “*Heritage and Tourism in the global village, 2nd edition*”. London :Routledge

Bowen, J., Kotler, P. και Makens, J. (2006) “*Marketing for Hospitality and Tourism*”, New Jersey : Pearson International edition

Boyle M., και Rogerson R.J., (2001), “Power, Discourses and City Trajectories”, στο Padišson R. (ed.), *Handbook of Urban Studies* , London Sage Publications

Brotchie J., Barry M., Blakely E., Hall P., και Newton P. (eds.) (1995), “*Cities in Competition : Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*”, Melbourne : Logman Australia

Cheshire P. και Carbonaro G., 1996, “Urban economic growth in Europe: Testing theory and policy prescriptions”, *Urban Studies*, 33 (7), pp 1111-1128

Clark K., (2001), “*from Regulation to Participation :Cultural Jeritage, Sustainable Development and Citizenship, in Forward Planning : the function of cultural Heritage in a Changing Europe*”, Council of Europe

Cossons Neil, (1974), “The conservation of industrial monuments”, *Museums journal*, Vol.74, No.2, Pp. 62

Deligianni, Ol., Kambouri, Ev. (2005). The preservation of Industrial Heritage and the possibilities for the planning and implementation of Industrial Heritage Routes in Northern Greece. Paper presented at the *TICCIH Intermediate Conference 2005 & International Forum for Industrial Tourism* in Nagoya/Aichi, Japan, July 6th-8th.

de Roux, Emm. (2000). *Patrimoine industriel*, Paris : Éditions Scala/Éditions du Patrimoine.

Devine Mary, (1995), “The development of an industrial conservation philosophy: Parks Canada, National Capital Region”, *IIC-CG Bulletin*, Vol.20, No.3, Pp. 6-10.

Duffy H., (1995), “*Competitive cities : succeeding in the global economy*”, London, Spon

Dorrel-Ferré, G. (1998). “Le Patrimoine Industriel. Bulletin de Liaison des Professeurs d'Histoire-Géographie de l'Académie de Reims”, n°15.διαθέσιμο στο <http://www.crdp-reims.fr/ressources/brochures/blphg/bul15/Pat-ind.htm>

Edwards, J.A., and Llurdes, J.C. (1996), “Mines and Quarries : Industrial Jeritage Tourism”, *Annals of Tourism Research*, 23 (2) : 341- 363

Evans G., (2001), “*Cultural planning an urban renaissance?*”, Routledge editions, London

Gospodini A., (2001) "Urban Waterfront Redevelopment In Greek Cities, A Framework for Redesigning Space", *Cities*, Vol. 18, No. 5, pp. 285–295, Elsevier Science Ltd.

Gospodini A., (2004), "Urban Morphology and Place Identity in European Cities: Built Heritage and Innovative Design", *Journal of Urban Design*, Vol. 9. No. 2, 225–248

Gospodini A., (2006), "Portraying, classifying and understanding the emerging

Landscapes in the post-industrial city", *Cities*, Vol. 23, No. 5, p. 311–330, Elsevier Ltd.

Hall, P., (1998), "*Cities in civilisation : culture, innovation, and urban order*", George Weildenfeld & Nicolson London

Hall P., (2000), "Creative Cities and Economic Development", *Urban Studies* 37(4):639-649

Hall, C.M. and B. Weiler , (eds.) (1992). Introduction. Whats Special about Special Interest Tourism. In special Interest Tourism, pp. 1-14. New York :Wiley

Hewison, R. (1987). *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*. London: Methuen.

Hudson, R. (1994) "Institutional change, cultural transformation, and economic regeneration : myths and realities from Europe's old industrial areaw". Στο Amin A. And Thrift N. (eds.) , *Globalization, Institutions, and Regional Development in Europe* pp.196- 216. Oxford :Oxford University Press

Jamieson, W. (1994). The Challenge of Cultural Tourism. *Momentum*, 3 (3). Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα [Http://archive.canada.icomos.org/bulletin/vol3_no3_jamieson_e.html](http://archive.canada.icomos.org/bulletin/vol3_no3_jamieson_e.html)

Kantor P.(1987), "The dependent city : the changing political economy of urban economic development in the United States" στο *Urban Affairs Quarterly*, vol.22

Kerstetter, D. L., Confer, J. J., and Graefe, A. R. (2001), “An Exploration of the Specialization Concept within the Context of Heritage Tourism”, *Journal of Travel Research*, 39: 267-274.

Klamer A. And Peter-Win Z., (1998), “*The Values of Cultural Heritage : Merging Economic and cultural Appraisals in Economics and Heritage Conservation*”, Getty Conservation Institute, Los Angeles, USA

Koutoulas, D. (2004). Developing Cultural Tourism through Festivals: The Case of the Athens Festival. *Working Papers in Tourism and Culture*, The Centre for Tourism and Cultural Change, Sheffield Hallam University, Sheffield, UK.

Kotler P., (1991), “*Marketing management :analysis , planning, implementation and control*”, 7th Edition. Englewood Cliffs,NJ :Prentice- Hall

Lever W.F., (2001), The post-fordist’ City στο Padiisson R. (ed.), *Handbook of Urban Studies* , London Sage Publications

Mckercher, Bob and du Cros, Hilary (2002), “*Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*”, Binghamton, NY, The Haworth Hospitality Press

Morgan, M. (1996), “*Marketing for leisure and tourism*”. London :Prentice- Hall

Nisser Marie, (1978), “Industrial Monuments In Sweden Conservation, Documentation And Research”, στο: *The Industrial Heritage In Scandinavia. The Third International Conference On The Conservation Of Industrial Monuments*, Sweden 30 May - 5 June 1978, Transactions 2, Scandinavian Reports, Nordiska Museet, Stockholm 1978, Pp. 73.

Nisser M., (1987), “The industrial heritage: what policies?, Aspects of international co-operation”, στο: *International colloquy*, Lyons, Vaulx-en-Velin, 22-25 October 1985,

(Architectural heritage, reports and studies, N. 6), Council of Europe, Strasbourg 1987, Pp.21-27.

Rietbergen W.L.F., (1989), “Conservation and use of industrial monuments in the Netherlands”, *Icomos information*, No.4, Pp.3-10.

Richards, G. (1996), “Production and Consumption of European Cultural Tourism”, *Annals of Tourism Research*, 23 (2): 261-281.

Richards, G. (1996/2005), “*Cultural Tourism in Europe*”, ATLAS.

[Http://www.atlas-euro.org/pages/pdf/cultural%20tourism%20in%20europe.PDF](http://www.atlas-euro.org/pages/pdf/cultural%20tourism%20in%20europe.PDF)

Rose, N. (1992), *Governing cities, governing citizens*, αρχείο κ. Κουτρουλίκου, καθηγήτριας τμήματος Αρχιτεκτόνων μηχανικών Π.Θ.

Sassen S., (2001), *Cities in the Global Economy* στο Padisson R., (ed.), *Handbook of Urban Studies*, London Sage Publications

Short J.R. και Kim Y., (1999), “*Globalization and the city*”, Essex : Longman

Shaw D. V., (2001), “The post-industrial city” στο Padisson R., (ed.), *Handbook of Urban Studies*, London Sage Publications

Stebbins, R.A. (1997), “Identity and Cultural Tourism” στο *Annals of Tourism Research*, 24 (2): 450-452.

Stratton Michael (1990), The recording and conservation of twentieth century industry, In: *Conservation of the Industrial Heritage*, Vienna: International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, Austria, 1990, Pp. 222-224

Slotta, Rainer, (1990), “Preservation of the mining heritage. The example of the Federal Republic of Germany”, *A future for our past*, No.3, Pp.8-12.

Van den Berg L. και Braune., 1999, “Urban Competitiveness, Marketing and the Need for Organising Capacity”, *Urban Studies*, 36, Nos 5± 6, 987± 999, Carfax

Vogel Robert M., (1985), Casting about and forging ahead: the preservation and restoration of historic iron-working sites in the United States, In: *Ironworks and iron monuments: study, conservation and adaptive use. Etude conservation et reutilisation de forges et monuments en fer*, Symposium Ironbridge, 23-25 October 1984, ICCROM, Rome 1985, Pp.251-273.

Walters, Jonathan, (1988), “Reviving Portland's "Parthenon"”, *Historic preservation*, Vol.40, No.2, Pp.58-62.

Wanhill, S. (2000). Mines – A Tourist Attraction: Coal Mining in Industrial South Wales. *Journal of Travel Research*, 39 (August): 60-69.

Wedhorn M., (1987), Protection and special features of the industrial heritage: the international content, In: *International colloquy*, Lyons, Vaulx-en-Velin, 22-25 October 1985, (Architectural heritage, reports and studies, N. 6), Council of Europe, Strasbourg 1987, Pp. 68-73.

Williams, R. (1985). *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press, Revised edition, διαθέσιμο στη σελίδα <http://www.scribd.com/doc/27962095/Raymond-Williams-Keywords-A-vocabulary-of-culture-and-society>

Xie, F.P. (2006), Developoin industrial heritage tourism : a case study of the proposed jeep museum in Toledo, Ohio, *Tourism management*, 27: 1321 -1330

Zukin Sh.,(1991), “*Landscapes of power fron Detroit to Disney World*”, University of California Press Berkley and Los Angeles, California